

**«М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университети»
илимий-изилдөө университети**

Кыргызстан Эл аралык Университети

Диссертациялык кеңеш Д 08.24.697

Кол жазма укугунда
УДК:338 486.4

СЕЙДАХМАТОВА САЛИЯ ЗОДАНБЕКОВНА

**МАМЛЕКЕТТИН ЖӨНГӨ САЛУУ САЯСАТЫНЫН ШАРТТАРЫНДА
ИШКЕРЛИКТИ ӨНУКТУРУУ
(КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАТЕРИАЛДАРЫНАН)**

08.00.05 – тармактык экономика

Автореферат

Экономика илимдеринин докторунун окумуштуулук даражасын
жактоого карата

Бишкек- 2025

Бул иш Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Ж. Абдрахманов атындагы Мамлекеттик башкаруу академиясынын Экономика жана менеджмент кафедрасында аткарылды.

Илимий консультант: **Кожошев Арзыбек Орозбекович.**
экономика илимдеринин доктору,
профессор

Расмий оппоненттер

Жүргүзүүчү уюм

Диссертацияны жактоо 720023, Бишкек ш., Тоголок Молдо көч., 58 дареги боюнча 202__-жылдын « _____ » _____ саат ____ дө «М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университети» илимий-изилдөө университетинин жана Кыргызстан Эл аралык университетинин Д 08.24.697 диссертациялык кеңешинин отурумунда өтөт.

Диссертацияны жактоонун онлайн көрсөтүүсүнүн идентификациялык коду <https://vc.vak.kg/b/082-s27-wxr-tw8>.

Диссертация менен «М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университети» илимий-изилдөө университетинин жана Кыргызстан Эл аралык университетинин (720033, Бишкек ш., Тоголок Молдо көч., 58), Кыргызстан Эл аралык университетинин (720001, Бишкек ш., Чүй пр. 255) китепканаларынан жана Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын сайтынан таанышууга болот):

Автореферат 2025-жылдын _____ да таратылды.

**Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
экономика илимдеринин кандидаты, доцент**

Байтерекова Г.С.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын актуалдуулугу. Кыргыз Республикасынын экономикасынын бардык тармактарында заманбап жана өнүккөн ишкердикти түзүү туруктуу экономикалык өсүштү камсыз кылууда жана калктын жашоо сапатын жакшыртууда маанилүү стратегиялык ролду ойнойт.

Ишкердик акыркы 20 жылдын ичинде өлкөнүн экономикасынын өнүгүшүнө чоң салым кошту. Айтсак, 2023-жылдын жыйынтыгы боюнча чакан жана орто ишкерликтин субъекттери тарабынан өндүрүлгөн дүң кошумча нарктын көлөмү 498,6 млрд сом же ИДПга карата 40,5 пайыз өлчөмүндө түзүлдү. 2019-жылдагы бул көрсөткүч ИДПга карата 39,7 пайызды түзгөн, ал эми 2010-2014-жылдары дүң кошумча нарктын орточо үлүшү ИДПга карата 40 пайызга жакынын түзгөн [www.stat.gov.kg].

Учурдагы экономикалык шарттарды эске алуу менен ишкердик активдүүлүктү жогорулатууга багытталган саясатты иштеп чыгуу гана эмес, ошондой эле бизнестин туруктуу өнүгүүсүнө көмөктөшүүчү жөнгө салуунун натыйжалуу чөйрөсүн түзүү да өзгөчө мааниге ээ. Кыргыз Республикасында жөнгө салуу саясаты мурдагы советтер союзу учурундагы башка мамлекеттер сыяктуу эле пландуу экономикадан рыноктук мамилелерге өтүү шарттарында тарыхый жактан алынган.

Узак убакыт бою дүйнөлүк экономикалык ой-пикир, эмгекти коомдук бөлүштүрүү жана рыноктук механизмдин иштеши менен шартталган табигый процесс катары кароо аркылуу ишкердүүлүктүн теориялык негиздерин издөө жана иштеп чыгуу менен алектенип келген. Ишкердик теориясын түзүүнүн башында Р. Кантильон (1936), А. Смит (1776), Д. Рикардо (1852), Ж.-Б. Сэй (1803), А. Маршалл (1889), К. Маркс (1922), кийинчерээк Й. Шумпетер (1982), А. Кирцнер (1960), Ф. Найт (1989), Ф. фон Хайек (2003), Дж. М. Кейнс (1936), Дж. К. Гэлбрейт (1952) жана башкалар сыяктуу көрүнүктүү экономисттер турган.

Бул изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде ишкердик бүтүндөй концепцияга таризделбегени менен бул ишкердиктин айрым жактарын талдоо экономикалык илимдин өнүгүшүнө олуттуу таасирин тийгизген. Башкача айтканда, алардын иши экономикадагы ишкердиктин ролун түшүнүүгө жана аны өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүүгө багытталган жөнгө салуу саясатын түзүүгө өбөлгө түздү.

Кыргыз Республикасынын шарттарында, анда чакан жана орто бизнес экономикалык активдүүлүктүн негизин түзө турган мындай чаралар атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү олуттуу түрдө жогорулатууга жөндөмдүү келет.

Жөнгө салуу саясаты жана ишкердиктин өз ара аракеттенүү маселелери заманбап илимий адабияттарда да кеңири талкууланып келет. Айтсак, Дуглас Норт жана Оливер Уильямсондун [*Норт Д., Уильямсон О. Институционалдык экономикалык теория. - Москва: Дело, 1997. - С. 50-75.*] эмгектеринде экономикалык активдүүлүк үчүн шарттарды түзүүчү институттук чөйрөнүн маанилүүлүгү баса белгиленет.

Ата мекендик ишкердиктин көйгөйлөрүн талдоо өткөөл мезгилдин маселелерине, анын ичинде иш менен камсыз болуу, жумушсуздук, өлкөдө алар жалпы социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр менен түздөн-түз байланышкан эмгек рыногун түзүү маселелерине арналган илимий изилдөөлөрдүн пайда болушунун аркасында мүмкүн болду. Бул контексттеги өзгөчө маани болуп, жүргүзүлүүчү менчиктештирүүнүн, менчиктик мамилелерди трансформациялоонун, ошондой эле эмгектик жамааттардын деңгээлинде да, бүтүндөй өлкө масштабында да, экономикалык жана социалдык чыңалуулардын таасирин изилдөөчү иштер саналат. Бул багыттагы олуттуу эмгектердин арасынан Л. Абалкин, С. Глазьев, Н. Гаузнер, Д. Львов, А. Илларионов, В. Медведев, Н. Петраков, В. Радаев, Н. Федоренко жана Е. Ясин жана башкалардын изилдөөлөрүн белгилөөгө болот, бул процесстерди түшүнүүгө алар олуттуу салым кошкон.

Бизнести ийгиликтүү өнүктүрүүнүн, бизнеске карата ишеничтин жетишсиздиги, ишкердикке карата стереотиптер жана тобокелдикке карата мотивациясынын төмөндүгү сыяктуу социалдык-маданий факторлор менен шартталган ишкердик демилгенин маанилүү фактору болуп саналган ишкердик маданият маселелери ата мекендик окумуштуулар Дербешева Э.Д., Жапаров Г.Д., Р.Ш. Базарбаева., Г.Д., Койчуев Т.К., Камчыбеков Т.К., Саякбаева А.А., Кумсков В.И., Купуев П.К., Кожошев А.О., Мусакожоев Ш.М., Орузбаев А.У., Турсунова С.А. тарабынан кеңири каралган. Алар өз изилдөөлөрүндө ишкердиктин оң кадыр-баркын калыптандыруу жана ишкердик билим берүүнү өнүктүрүүдөгү тоскоолдуктардан өтүүдө негизги ролду ойнойт деп баса белгилешет.

Ишкердик чөйрөсүндө жөнгө салуу саясатынын аспектилери бир катар окумуштуулар жана адистер тарабынан каралган. Алардын ичинен М.Ш. Алимбекованы белгилеп айтууга болот, ал өзүнүн «Кыргыз Республикасында ишкердик мамилелердин жарандык-укуктук маселелери» аттуу диссертациясында ишкердик ишти жөнгө салуунун укуктук аспектерин талдаган жана ушул жаатта мамлекеттик саясатты өркүндөтүү боюнча чараларды сунуштаган *[КРдин 2019-жылдын 22-майындагы № 63 Ишкерлердин укуктарын коргоо жөнүндө [Текст] Мыйзамы/КРдин ченемдик актылары – 2019.- 5-б.]*.

Ошентип, Кыргыз Республикасында ишкердикти өнүктүрүү контекстинде жөнгө салуу саясатын изилдөө жагымдуу ишкердик чөйрөнү түзүүгө, инновациялык активдүүлүктү стимулдаштырууга жана туруктуу экономикалык өсүштү камсыз кылууга багытталган практикалык сунуштарды иштеп чыгуу үчүн олуттуу мааниге ээ.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү ири илимий долбоорлор менен байланышы. Диссертациянын темасы ишкердикти өнүктүрүүнү күчөтүүгө жана мамлекеттин жөнгө салуу саясатын өркүндөтүүгө багытталган негизги мамлекеттик программаларды жана эл аралык демилгелерди ишке ашыруу

менен тыгыз байланышкан. Мамлекеттик жөнгө салуу саясатынын шарттарында ишкердикти өнүктүрүү маселелери БУУнун Туруктуу өнүгүү максаттары (Sustainable Development Goals, SDGs), Туруктуу экономикалык өсүү жана инновациялар боюнча ОЭСР программасы, ошондой эле өнүгүп жаткан өлкөлөрдүн экономикаларын модернизациялоого багытталган санариптик трансформациялоонун улуттук программалары сыяктуу ири эл аралык демилгелердин күн тартибине органика боюнча туура келет.

Кыргызстанда бул тема Кыргыз Республикасынын 2040-жылга чейин туруктуу өнүгүүсүнүн Улуттук стратегиясы сыяктуу улуттук стратегияларды иштетүүнүн алкагында чагылдырылат, анда ишкердикти колдоо маселелери экономикалык өсүштү стимулдаштыруу, жумуш орундарын түзүү жана калктын жашоо-турмуш деңгээлин жогорулатуу контекстинде негизги орунду ээлейт. Башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатуу, административдик тоскоолдуктарды төмөндөтүү жана бизнес жана мамлекеттин ортосундагы мамилелерде ачык-айкындуулукту камсыздоо үчүн санариптик технологияларды ишке киргизүүгө багытталган «Санарип Кыргызстан» санариптик трансформация программасы маанилүү ролду ойнойт.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты - Кыргыз Республикасында ишкердикти өнүктүрүүнү стимулдаштыруу, ошондой эле административдик тоскоолдуктарды төмөндөтүүгө, инновацияларды стимулдаштыруу жана ишкердик чөйрөнүн туруктуулугун камсыз кылууга багытталган жөнгө салуу саясатын калыптандыруу үчүн жөнгө салуу саясатынын натыйжалуулугун системалаштыруу жана комплекстүү талдоодон турат, бул Кыргызстандын экономикасынын глобалдуу процесстерге интеграцияланышына мүмкүндүк берет.

Коюлган максатка жетүү үчүн диссертациялык изилдөөдө төмөнкүдөй негизги маселелер аныкталды:

1. Жөнгө салуу саясатын өнүктүрүүнүн теория-методологиялык негиздерин жана анын ишкердик ишке тийгизген таасирин изилдөө.

2. Кыргыз Республикасында ишкердик чөйрөнүн жана жөнгө салуу саясатынын абалына, ошондой эле чакан жана орто бизнес секторуна басым жасоо менен ченемдик-укуктук жөнгө салуунун, административдик тоскоолдуктардын жана алардын ишкердикке тийгизген таасиринин абалына талдоо жүргүзүү.

3. Ишкердикти өнүктүрүүнү чектөөчү факторлорду изилдөө, ишкердик активдүүлүктүн өсүшү, анын ичинде транзакциялык чыгымдарды, каржылоого жетүү, мамлекеттик кызматтардын санариптештирилген деңгээлин жана укуктук белгисиздикти аныктоо үчүн негизги тоскоолдуктарды табуу.

4. Жөнгө салуу саясатынын эл аралык тажрыйбасын изилдөө: Кыргыз Республикасынын шарттарына аларды ыңгайлаштыруу максатында жөнгө салуучу таасирди баалоо, жөнгө салуучу кум салынган идиш (песочницы) жана инновацияларды колдоо механизмдери сыяктуу ийгиликтүү эл аралык тажрыйбаларга салыштырмалуу талдоо жүргүзүү.

5. Жөнгө салуу чөйрөсүн жакшыртуу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу, административдик тоскоолдуктарды азайтуу, мамлекеттик жөнгө салуунун натыйжалуулугун жогорулатуу жана ишкердик үчүн жагымдуу шарттарды түзүү үчүн илимий негизделген чараларды сунуштоо.

6. Инновациялык ишкердикти стимулдаштыруу жана технологиялык стартаптарды колдоо, инновацияларды ишке киргизүү жана ишкердик чөйрөнү модернизациялоо боюнча багыттарды сунуштоо.

7. Кыргызстандын региондорунда ишкердикти өнүктүрүүнүн региондук аспектинде, ишкердик активдүүлүктүн өзгөчөлүктөрүнө баа берүү жана аймактык спецификаны эске алуу менен жөнгө салууну колдоого карата дифференцияланган ыкмаларды сунуштоо.

8. Ишкердик чөйрөнү глобалдуу экономикалык процесстерге интеграциялоо үчүн теориялык жана практикалык базаны түзүү боюнча багыттарды, туруктуу өнүгүүгө, санариптик трансформацияга жана эл аралык аренада ишкердиктин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга багытталган жолдорун сунуштоо.

Алынган натыйжалардын илимий жаңычылдыгы Кыргыз Республикасынын заманбап экономикасынын шарттарында ишкердикти өнүктүрүүнү стимулдаштырууга жана туруктуу өсүштү камсыз кылууга багытталган мамлекеттик жөнгө салуу саясатынын механизмдерин талдоого жана иштеп чыгууга комплекстүү мамиле жасоодо жатат. Изилдөөнүн жаңычылдыгынын негизги элементтери төмөнкү аспектилерди камтыйт:

1. Ишкердикти өнүктүрүүгө жана жөнгө салуу саясатына карата концептуалдык ыкмалардын эволюциясына комплекстүү талдоо жүргүзүлдү: Кыргыз Республикасынын өзгөчөлүктөрүнө басым жасоо менен ишкердиктин тарыхый динамикасынын жана жөнгө салуу чөйрөсүнүн трансформациясынын ортосундагы өз ара байланышты интеграциялап түшүнүү биринчи жолу сунушталды.

2. Чакан жана орто бизнести өнүктүрүүгө таасирин тийгизүүчү региондук айырмачылыктарга жана тармактык өзгөчөлүктөргө терең изилдөө жүргүзүлдү, бул дифференцияланган колдоо чараларын сунуштоого мүмкүндүк берди.

3. Ишкердикти жөнгө салууга байланышкан негизги реформалардын жана демилгелердин мезгилдүүлүгү иштелип чыкты жана бизнестин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө жана туруктуулугуна алардын тийгизген таасиринен алганда аларга баалоо жүргүзүлдү.

4. Кыргыз Республикасында ишкердик чөйрөнүн динамикасына социалдык-экономикалык факторлордун, укуктук ченемдердин, санариптештирүүнүн жана инновациялык активдүүлүктүн таасири эске алынуучу модели биринчи жолу колдонулду.

5. Жөнгө салуучу кум салынган идиш (песочницы) жана жөнгө салуучу таасирди баалоо сыяктуу чет өлкөлүк ийгиликтүү тажрыйбага талдоо жүргүзүлдү жана Кыргыз Республикасынын контекстинде аларды ишке ашыруу боюнча сунуштар берилди.

6. Учурдагы жөнгө салуу саясатынын жана трансформация процесстеринин шарттарында ишкердик чөйрөнү өнүктүрүүнүн келечегин баалоого мүмкүндүк берүүчү болжолдоо моделдери иштелип чыкты жана сыноодон өткөрүлдү.

7. Мамлекеттик колдоонун инновациялык механизмдери, анын ичинде инвестициялык жагымдуулукту жогорулатуу, инновацияларды стимулдаштыруу жана региондордун бирдей өнүгүүсүн камсыз кылуу боюнча чаралар сунушталды.

Диссертациялык изилдөөнүн алынган натыйжаларынын практикалык мааниси Кыргыз Республикасында ишкердик активдүүлүктү стимулдаштырууга жана чакан жана орто бизнести туруктуу өнүктүрүүгө багытталган жөнгө салуу саясатын өркүндөтүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуудан турат.

Изилдөөнүн натыйжалары ар кандай региондордун тармактык спецификасы жана социалдык-экономикалык өзгөчөлүктөрү эске алынуучу ишкердикти колдоонун улуттук жана региондук стратегияларын иштеп чыгууда да колдонулушу мүмкүн. Иштелип чыккан теориялык жоболор жана практикалык сунуштар Кыргыз Республикасынын экономикасын модернизациялоо жана глобалдык экономикалык процесстерге интеграциялоо маселелерин чечүүгө көмөктөшүү менен мамлекеттик бийлик органдары, бизнес-ассоциациялар жана билим берүү мекемелери үчүн пайдалуу болот.

Алынган натыйжалардын экономикалык мааниси ишкердик активдүүлүктүн өсүшүн стимулдаштырууга, улуттук экономиканын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга жана Кыргыз Республикасынын экономикасынын туруктуу өнүгүшүн камсыз кылууга багытталган мамлекеттик жөнгө салуу саясатынын натыйжалуу инструменттерин иштеп чыгууга жана иштетүүгө кошкон салымында турат.

Жактоо үчүн чыгарылган диссертациянын негизги жоболору алар илимий жаңычылдыкка ээ болгон жана Кыргыз Республикасында мамлекеттик жөнгө салуу саясатын өркүндөтүү үчүн колдонулушу мүмкүн болгон изилдөөнүн теориялык жана практикалык натыйжаларын чагылдырат. Бул жоболор төмөнкүлөрдү камтыйт:

1. Кыргыз Республикасынын экономикасынын өткөөл шарттарында жагымдуу ишкердик чөйрөнү түзүүгө багытталган мамлекеттик жөнгө салуу саясатын калыптандыруунун алкагында экономикалык, укуктук жана башкаруучулук аспектилерди интеграциялоо зарылчылыгы менен негизделди.

2. Чакан жана орто бизнести өнүктүрүүнү чектеген негизги административдик, укуктук, экономикалык жана инфраструктуралык тоскоолдуктар аныкталды жана улуттук спецификаны эске алуу менен аларды классификациялоо сунушталды.

3. Жөнгө салуу саясаты жаатында эл аралык ийгиликтүү практиканын талдоосу берилди, анын ичинде жөнгө салуучу таасирди баалоо, жөнгө салуучу кум салынган идиш (песочницы) жана инновацияларды колдоо

механизмдери, ошондой эле аларды Кыргыз Республикасында көнүктүрүү жана ишке киргизүү боюнча ыкмалардын талдоосу сунушталды.

4. Бизнесин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жана туруктуулугун жогорулатууга көмөктөшүүчү административдик жол-жоболорду жөнөкөйлөтүү, мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөрдү санариптештирүү жана инновациялык ишкердик үчүн стимулдарды түзүү боюнча сунуштар иштелип чыкты.

5. Региондордун социалдык-экономикалык жана тармактык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен ишкердик ишти жөнгө салууга карата дифференцияланган ыкманын зарылдыгы белгиленди, бул өлкөнүн аймагын бирдей өнүктүрүүнү камсыз кылууга жана экономикалык теңсиздикти төмөндөтүүгө мүмкүндүк берет.

6. Экономиканы модернизациялоо үчүн инновациялык активдүүлүктү стимулдаштыруунун маанилүүлүгү далилденди, технологиялык стартаптарды колдоо жана улуттук экономиканын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга багытталган инновациялык чечимдерди ишке киргизүү боюнча чаралар сунушталды.

7. Учурдагы жөнгө салуу саясатынын жана трансформация процесстеринин шарттарында ишкердик чөйрөнүн өнүгүүсүнүн келечегин баалоого мүмкүндүк берүүчү болжолдоо моделдери иштелип чыкты жана сынактан өткөрүлдү.

Жактоочунун жеке салымы Кыргыз Республикасында ишкердикти өнүктүрүүгө таасирин тийгизүүчү ченемдик жөнгө салуу чөйрөсүнө комплекстүү талдоо жүргүзүүдөн турат. Эмпирикалык изилдөөнүн алкагында чакан жана орто бизнестин өкүлдөрү менен сурамжылоолор жана интервью өткөрүлдү, алынган маалыматтар иштелип чыкты жана чечмеленди, бул реформалардын негизги тоскоолдуктарын жана артыкчылыктуу багыттарын аныктоого мүмкүндүк берди.

Изилдөөнүн натыйжаларын сынактан өткөрүү жактоочунун илимий конференцияларга, тегерек столдорго, дискуссияларга жана илимий макалаларды жарыялоого катышуусу менен жүргүзүлдү.

Басылмаларда диссертациянын жыйынтыктарынын толук чагылдырылышы. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссия тарабынан сунушталган басылмаларды кошкондо, жалпы көлөмү толук 7 бетти түзгөн 15 илимий эмгекте басылып чыкты.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Изилдөөнүн максатына жана милдеттерине ылайык диссертациялык иштин структурасы жана көлөмү аныкталды. Диссертациялык иш кириш сөздөн, үч бөлүмдөн, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациялык иш компьютердик тексттеги 286 бетте баяндалды, ал 35 таблицаны, 36 сүрөттү, 165 аталышта колдонулган адабияттарды камтыйт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык изилдөө темасынын актуалдуулугу негизделди жана аны изилдөө даражасы аныкталды, ошондой эле изилдөөнүн максаттары жана милдеттери, илимий жаңычылдыгы, иштин практикалык жана экономикалык мааниси, жактоого чыгарылган негизги жоболору, диссертанттын жеке салымы, изилдөөнүн натыйжаларынын сыналган даражасы, иштин түзүмү жана көлөмү түзүлдү.

«Ишкердиктин теориялык-методологиялык жана концептуалдык негиздери» аталган биринчи бөлүмдө ишкердикти түзүүнүн концепциялары изилденди, ишкердик чөйрөнү стимулдаштырууга карата жөнгө салуу саясатынын таасирине салыштырма талдоо берилди жана ишкердик чөйрөсүндөгү жөнгө салуу моделдеринин траекториясы берилди.

Ишкердик концепциялардын эволюциясы илимий ойдун өнүгүшүн жана анын социалдык, экономикалык жана технологиялык шарттардын өзгөрүшүнө карата ыңгайлашуусун чагылдырат.

Ишкердик деген түшүнүк коомдун социалдык-экономикалык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөрдү жана илимий ойдун эволюциясын чагылдыруу менен өнүгүүнүн татаал жолун басып өттү. Бул феноменге арналган изилдөөлөрдү бир нече этапка бөлүүгө болот, алардын ар бири өзүнүн уникалдуу ыкмасы менен мүнөздөлөт.

Классикалык этап тобокелдикти алып жүрүүчү ишкердик катары мүнөздөлөт. Р. Кантильон өзүнүн теориясында ишкердин эки негизги функциясына көңүл бурган: белгисиздик шарттарында ресурстарды башкаруу жана рыноктор ортосундагы байланыштарды түзүү.

Бул идея Адам Смит жана Жан-Батист Сэй экономикалык активдүүлүктүн уюштуруучусу жана координатору катары ишкердин маанилүүлүгүн баса белгилеген Адам Смит жана Жан-Батист Сэй сыяктуу кийинки экономисттердин эмгектеринде жооп тапты. Заманбап илимде бул концепция глобалдуу жеткирүү чынжырларын жана чек аралык сооданы талдоо үчүн колдонулат.

Индустриалдык доор ишкерди өндүрүштү уюштуруучу катары чечмелейт. XIX кылымда Ж.Б. Сэй жана А.Смит байлыкты түзүүдө ишкердин ролун мурда эле баса белгилешкен. Ж.Б. Сэй биринчи болуп анын уюштуруучулук жөндөмүн баса белгилөө аркылуу ишкерди өндүрүштүн жана рыноктун ортосундагы ортомчу катары белгилеген. А. Смит өз кезегинде ишкердикти ресурстарды бөлүштүрүү менен байланышкан рыноктук экономиканын негизги функцияларынын бири катары көргөн.

Ж.Б. Сэй ишкердин функциясын өндүрүштүн жана керектөөнүн ортосундагы байланыштыруучу звено катары баса белгилеген. Ж.Б. Сэй мындай деп жазган: «Ишкер ресурстарды алат жана аларды ал рыноктогу суроо-талап ага көп болгон продуктту түзүү максатында башкарат» [94]. Бул функция азыркы заманбап шарттарда да актуалдуу болуп калган чектелген ресурстарды бөлүштүрүүдө ишкердин стратегиялык ролуна басым жасайт.

А. Смиттин концепциясында ишкер – бул өз пайдасын алууга умтулуу аркылуу ал эрксизден коомдук бакубатчылыкка көмөктөшүүчү агент. Өзүнүн жеке кызыкчылыгын көздөө менен жеке ишкерлер рынок механизмдери аркылуу ресурстарды натыйжалуу бөлүштүрүүгө көмөктөшөт.

XIX–XX кылымдар ичинде Йозеф Шумпетер «креативдүү бузуулар» концепциясын сунуштоо менен ишкердик теориясына олуттуу салым кошкон. Ал рыноктун эскирген механизмдерин бузуп, жаңыларын түзүү менен жаңы продукттарды, технологияларды же уюштуруучу структураларды ишке киргизген ишкерлерди новаторлор катары аныктаган. Шумпетердин пикири боюнча ишкердик бул экономикалык өнүгүүнүн кыймылдаткычы болуп саналат, ал эми экономикалык өсүштүн негизинде «креативдүү бузуулар» циклдери жатат. [Й. Шумпетер, Экономикалык өсүү теориясы [Текст]/ Й. Шумпетер. – М.: Прогресс, 1982. -150-180 б.].

Й. Шумпетер экономиканын структурасын өзгөртүү менен ал ишкерди инновацияларды ишке киргизген субъект катары аныктайт. Ишкерликти башкаруу функциясы же ортомчулук катары салттуу түшүнүктөн айырмаланып, Й. Шумпетер өзгөрүүнүн демилгечиси катары ишкерге басым жасаган. [Шумпетер, Й. Экономикалык өсүү теориясы [Текст]/Й. Шумпетер. – М.: Прогресс, 1982. -150-180 б.]. Й. Шумпетер экономикалык өнүгүү алар ишкердик инновациялар менен демилгеленген циклдер аркылуу ишке ашат деп ырастаган (1.1-сүрөт).

Классикалык австриялык мектептин идеяларын өнүктүргөн Неоавстриядагы экономика мектеби өз кезегинде ишкердиктин табиятына өзгөчө көз карашты сунуш кылган. Ушул мектептин чегинде ишкердик иши рыноктук мүмкүнчүлүктөрдү аныктоо жана пайдалануу процесси катары каралат. Неоавстриядагы мектептин негизги өкүлдөрүнүн бири Израэль Кирцнер «ишкердик сактык» (entrepreneurial alertness) концепциясын киргизүү менен ишкердик теориясына чоң салымын кошкон. Бул теория стартап экосистемалары, венчурдук капитал жана санариптештирүү сыяктуу заманбап экономикалык процесстерди талдоодо актуалдуу бойдон калууда.

Санариптештирүү жана ааламдашуу шарттарында ишкердик сактык концепциясы стартап экосистемаларын талдоо үчүн өзгөчө актуалдуу. Стартаптарды түзгөн ишкерлер көбүнчө ири корпорациялар тарабынан алар байкоого алынбаган рыноктук мүмкүнчүлүктөрдү аныктоодон негиздешет.

Жасалма интеллект жана чоң маалыматтар сыяктуу заманбап технологиялар ишкердик сактыктын мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатат. Ишкерлер рыноктук тренддерди аныктоо, керектөөчүлүк абалды талдоо жана суроо-талапты болжолдоо үчүн аналитикалык куралдарды колдонушат.

Бул аспекти Фридрих Хайек жана Дуглас Норт сыяктуу экономисттердин талкуусунун предмети болгон, алар И. Кирцнердин теориясын институционалдык чөйрөнү жана мамлекеттик жөнгө салуунун ролунун талдоосу менен толуктоону сунуш кылышкан.

XXI кылымда эле абалга жараша экономика пайда болгон, чечимдерди кабыл алуунун талдоосуна жаңы ыкмаларды сунуштоо менен ал

дисциплиналар аралык багыт катары классикалык экономикалык теориянын жана психологиянын элементтерин бириктирген. Ишкердиктин контекстинде абалга жараша экономика когнитивдик жана эмоционалдык факторлор белгисиздик жана тобокелдик шарттарында ишкерлердин абалына кандай таасир тийгизерин изилдейт. Теория ишкерлер эмне үчүн интуицияга, эвристикага жана субъективдүү баалоого таянуу менен көпчүлүк учурда рационалдуу тандоодон четтеп кетерин түшүнүүгө жардам берет.

Институционалдык теория эрежелер жана нормалар ишкердик ишке кандай таасир тийгизерин түшүнүүдө негизги ролду ойнойт. Бул сапаты жакшы институттар бизнести натыйжалуу жүргүзүү, транзакциялык чыгымдарды кыскартуу жана туруктуу өсүү үчүн шарттарды түзөрүн көрсөтөт. Ааламдашуу, санариптештирүү жана экологиялык чакырыктардын заманбап шарттарында институционалдык теория ишкердикти жана экономикалык өнүгүүнү колдоо стратегияларын иштеп чыгуу үчүн маанилүү курал болуп калды.

Климаттын өзгөрүшү, жакырчылык жана социалдык теңсиздик сыяктуу глобалдуу көйгөйлөрдү чечүүгө багытталган экологиялык жана социалдык ишкердик өзгөчө орунду ээлейт. Бул багыт ишкердикти экономикалык пайданы түзүү куралы катары гана эмес, туруктуу өнүгүүгө жетишүүнүн каражаты катары да карайт.

Ишкердик концепциясынын эволюциясы экономикалык борборлоштурулган ыкмадан дисциплиналар аралык талдоого өтүү жолун көрсөтөт. Азыркы этапта ишкердик заманбап чакырыктардын татаалдыгын жана көп түрдүүлүгүн чагылдыруу менен инновациялык, социалдык жана маданий аспектилерди бириктирет.

Каралып жаткан теориялардын ар бири ишкердиктин табиятын, анын функцияларын жана экономикалык өнүгүүгө тийгизген таасирин түшүнүүгө кошкон олуттуу салымын билдирет. Ишкердик концепцияларды изилдөөнүн теориялык ыкмаларын талдоону аяктоо менен төмөнкүдөй жалпы жыйынтык жасоого болот.

Жөнгө салуу саясаты, бул ишкердик чөйрөсүнүн натыйжалуу иштеши үчүн укуктук, экономикалык жана институционалдык шарттарды түзүүгө жана колдоого багытталган мамлекеттик чаралардын жыйындысын билдирет. Анын негизги максаты, бул ишкердин эркиндигинин, коомдук кызыкчылыктарды коргоо жана туруктуу экономикалык өнүгүүнү колдоонун ортосундагы балансты камсыз кылуу болуп саналат. [North, D. (1990). *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press].

Илимий талдоо көз карашы боюнча алганда, бул саясат экономиканы башкаруунун ажырагыс бөлүгү болуп саналат жана институттук, инновациялык абалдар жана экологиялык теорияларды камтыган бир нече ыкмалардын кесилишинде турат.

Жөнгө салуу саясаты ишкердик чөйрөсүнүн төмөнкү аспектилерине таасирин тийгизет:

Укуктун тактыгы жана менчик укуктарын коргоо, ачык-айкын мыйзамдардын жана келишимдерди аткаруунун кепилдиктеринин болушу узак мөөнөттүү инвестиция жана инновациялар үчүн негизди түзөт.

[North, D. (1990). *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press].

- Транзакциялык чыгымдарды кыскартуу, жөнгө салуунун натыйжалуу механизмдерин каттоо, лицензиялоо жана салык салуу процесстерин жөнөкөйлөтөт, бул жаңы ишканалардын санынын көбөйүшүнө өбөлгө түзөт. [Williamson, O. (1985). *The Economic Institutions of Capitalism*. New York: Free Press].

- Салыктык жеңилдиктер жана субсидиялар сыяктуу чараларды өнүктүрүүгө багытталган инновацияларды стимулдаштыруу, жаңы технологияларды жана бизнес моделдерди ишке киргизүүгө көмөктөшөт. [Schumpeter, J. (1911). *The Theory of Economic Development*. Cambridge: Harvard University Press].

- Жөнгө салуу саясаты экономикалык чөйрөнү турукташтырууга, макроэкономикалык туруктуулукту колдоого жардам берет, бул тышкы инвестицияларды тартуу үчүн өзгөчө маанилүү.

Экономикалык өнүгүү үчүн жөнгө салуу саясатынын аспектисин кененирээк карап чыгуу менен экономикалык системалардын туруктуулугун жана натыйжалуулугун камсыз кылууда укуктук тактык жана менчиктик укуктарды коргоо негизги ролду ойноорун белгилей кетүү керек.

Менчик укуктарын коргоо системасы, бул активдердин ээлерине өз активдерин натыйжалуу башкаруу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылган укуктук механизмдердин жыйындысын билдирет. Экономисттер менчик мүлктүн корголушу инвестициялык активдүүлүктү стимулдай турганын, инновацияларга көмөктөшөрүн жана туруктуу экономикалык өсүштүн негизин түзөрүн белгилешет. [Economist.kg. *Экономическая свобода Кыргызстана*. - Бишкек, 2024./<https://economist.kg/ekonomika/2024/03/07/>].

Илимий изилдөөлөр укуктук тактык жана менчиктик укуктарды коргоо экономикалык чөйрөнүн өнүгүшүнө түздөн-түз таасирин тийгизерин көрсөтүп турат.

Жөнгө салуу саясатынын экинчи аспектиси экономикалык саясатта жана институционалдык дизайнда негизги милдеттердин бири болгон транзакциялык чыгымдарды кыскартуу катары түшүнүлөт. Заманбап экономикалык изилдөөлөрдө бул чыгымдарды төмөндөтүү рыноктук механизмдердин натыйжалуулугун жогорулатуу, ишкердик активдүүлүктү стимулдаштыруунун жана институттук чөйрөнү чыңдоо үчүн зарыл шарт катары каралат.

Транзакциялык чыгымдарды кыскартууга карата заманбап ыкмалар институттук да, ошондой эле технологиялык да куралдарды колдонууну болжолдойт.

Мындайларга төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот:

- Институционалдык механизмдер - ачык-айкын укуктук нормаларды ишке киргизүү, көз карандысыз сот системасын түзүү жана менчиктик укуктарды коргоо. Мисалы, Дүйнөлүк банк өзүнүн «Ease of Doing Business» индексинде ишканаларды каттоо жол-жоболорун жөнөкөйлөтүү жана салык системасын оптималдаштыруу сыяктуу чаралардын натыйжалуулугун баалайт.

- Санариптештирүү жана автоматташтыруу - блокчейн, жасалма интеллект жана электрондук платформалар сыяктуу заманбап технологиялар маалыматтарды иштетүүгө, транзакцияларды өткөрүүгө жана контракттарды аткаруу мониторингине кеткен чыгымдарды азайтат.

- Социалдык инфраструктураны өнүктүрүү – ишеним жана кызматташтык нормалары сыяктуу формалдуу эмес институттарды колдоо транзакциялык чыгымдарды азайтууга да көмөктөшөт. Социалдык биримдик деңгээли жогору болгон өлкөлөрдө экономикалык агенттер адилетсиз мамиле жасалган көйгөйлөргө азыраак дуушар болушат.

Жөнгө салуу саясатынын кийинки аспектиси, бул инновацияларды стимулдаштыруу болуп саналат, ал ошондой эле илимий-техникалык прогрессти тездетүүгө, жаңы технологияларды ишке киргизүүгө жана бизнестин заманбап моделдерин өнүктүрүүгө багытталган мамлекеттик саясаттын маанилүү багыты болуп саналат. Теориялык концепцияларга жана практикалык тажрыйбага негиздөө менен изилдөөчүлөр салыктык жеңилдиктер, субсидиялар жана жеткиликтүү каржылоо сыяктуу колдоо чаралары инновациялык экосистеманы түзүүдө жана экономиканын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууда чоң роль ойноорун баса белгилешет. [Бровко, Н.А. Развитие экономических интеграционных процессов на современном этапе [Текст]/ Н.А. Бровко - Бишкек, 2011. 347 с].

Кыргызстанда инновацияларды стимулдаштыруу да мамлекеттик саясаттын маанилүү багыты болуп калды. Инновациялык технологияларды ишке киргизген ишканалар үчүн салыктык жеңилдиктер жана технологиялык парктарды түзүү жергиликтүү стартаптарды өнүктүрүүгө жана чет элдик инвестицияларды тартууга көмөктөшө алат. Ал чакан жана орто бизнести колдоо өзгөчө мааниге ээ экенин, анткени так ушул ишканалар көбүнчө өнүгүп келе жаткан экономикаларда инновациялардын кыймылдаткычтары болуп саналаарын баса белгилейт.

Жөнгө салуу саясатынын дагы бир маанилүү аспектиси болуп экономикалык чөйрөнү турукташтыруу саналат. Мамлекеттик саясат макроэкономикалык туруктуулукту колдоого максатталган. Глобалдуу экономикалык белгисиздиктин жана капитал үчүн атаандаштыктын күчөгөн шарттарында туруктуу экономикалык чөйрө тышкы инвестицияларды тартуу, ишкердик активдүүлүктү жана туруктуу өсүштү стимулдаштыруунун зарыл шарты болуп чыгат.

Төмөндө келтирилген талдоо негизги жөнгө салуучу куралдардын салыштырма мүнөздөмөлөрүн, алардын ишкердик чөйрөсүнө тийгизген таасирин жана алар менен байланышкан парадигмаларды чагылдырат, бул

жөнгө салуу саясатын өркүндөтүү багыттары жөнүндө негиздүү тыянактарды чыгарууга мүмкүндүк берет (1.2-таблицаны кара).

1-таблица. - Жөнгө салуу саясаты жана ишкердикти өнүктүрүү

Жөнгө салуу саясатынын аспекти	Ишкердикке тийгизген таасири	Мамлекеттик жөнгө салуу механизмдери	Тобокелдиктер
Укуктук тактык жана менчиктик укуктарды коргоо	Инвестицияларды жана узак мөөнөттүү бизнес чечимдерин стимулдаштыруу менен активдерди коргоодо ишенимди жаратат	Ачык укуктук нормаларды түзүү, менчиктик укукту коргоо, сот системасын реформалоо	Коррупция, сот системасынын натыйжалуулугунун төмөндүгү, укуктук белгисиздик
Транзакция чыгымдарын төмөндөтүү	Экономикалык агенттердин өз ара аракеттенүүсүн жеңилдетет, рынокко кирүү үчүн тоскоолдуктарды азайтат	Административдик жол-жоболорду жөнөкөйлөтүү, кызматтарды санариптештирүү, бизнес үчүн тоскоолдуктарды азайтуу	Санариптик инфраструктуранын жетишсиздиги, реформаларды ишке киргизүүнүн кымбаттыгы
Инновацияларды стимулдаштыруу	Жаңы технологияларды жана бизнес моделдерин ишке киргизүүнү стимулдаштырат, атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатат	Салыктык жеңилдиктер, изилдөөлөргө жана иштеп чыгууларга субсидиялар, технопарктерди түзүү	Субсидияларды натыйжасыз пайдалануу, аларды бөлүшүүдө контролдун начардыгы
Экономикалык чөйрөнү турукташтыруу	Экономикалык чөйрөнүн алдын ала билинүүчүлүгүн камсыздайт, бул улуттук инвестицияларды да, чет элдик инвестицияларды да тартат	Акча-кредит саясаты, фискалдык тартип, валюталык тобокелдиктерди азайтуу	Тышкы экономикалык соккулар, улуттук институттардын алсыздыгы, саясий туруксуздук

Таасир тийгизүүнүн тике да жана кыйыр да куралдарын колдонуу менен жөнгө салуу саясаты макроэкономикалык туруктуулукту камсыз кылууда негизги ролду ойнойт деп тыянак чыгаруу туура болот.

Жалпысынан алганда, жөнгө салуу саясатынын көнүккөн, акылдуу жана инклюзивдик сыяктуу заманбап моделдери мамлекеттик жөнгө салуунун ийкемдүүлүгүн, натыйжалуулугун жана социалдык адилеттүүлүгүн жогорулатууга багытталган салттуу ыкмалардын эволюциясын билдирет жана алардын оң жана чектөөчү аспектилерин бар экендигин да белгилей кетүүгө болот. Алар 1.3. таблицасында көрсөтүлдү.

2-таблица - Жөнгө салуу саясатынын моделдеринин талдоосу

Жөнгө салуу модели	Ишке киргизүү мезгили	Колдонуучу өлкөлөр	Көрсөткүчтөр	Моделдин плюстары	Моделдин минустары	Тоскоолдуктар жана чектөөлөр
Көнүктүрүлгөн жөнгө салуу	2000-жылдары	США, Улуу Британия, Австралия, Казакстан, Россия	Инновацияларды ишке киргизүүнүн убакытын 30%га кыскартуу	Ийкемдүүлүгү, инновацияларды колдоо	Ченемдик белгисиздик тобокелдиги	Мониторинг үчүн ресурстардын жетишсиздиги, укуктук туруксуздук
Акылдуу жөнгө салуу	2010-жылдары	ЕС, Канада, Сингапур, Казакстан, Өзбекстан	Бизнестин чыгымдарын 25%га кыскартуу	Натыйжалуулук, чыгымдарын минималдаштыруу	Ишке киргизүүлөргө карата жогорку чыгымдар	Санариптик компетенциялардын жетишсиздиги, технологияларга жетүү чектелген

Инклюзивдик жөнгө салуу	2010-2020-жылдары	ЕС, Германия, Нидерланды, Россия, Армения	Стейкхолдерлердин санын 40%га көбөйтүү	Ачык-айкындык, адилеттик (калыстык)	Ресурстук чыгымдар жогору	Координациянын татаалдыгы, лоббизм тобокелдиги
Жөнгө салуунун таасирин баалоо (ЖТБ)	1980-2000-жылдары	США, Австралия, ЕС, Казакстан, Өзбекстан	Бизнестин чыгымдарын 100 млн \$ (АКШ), 200 млн € (ЕС) төмөндөтүү	Кесепеттердин сандык баалоосу	Маалыматтардын жана аналитиканын зарылдыгы	Институционалдык даярдык деңгээли төмөн болгон өлкөлөрдө ишке киргизүүнүн татаалдыгы

Булагы: автор тарабынан иштелип чыкты

Изилдөөнүн жыйынтыктарын жалпылоо менен мамлекеттик жөнгө салуунун эл аралык моделдеринин салыштырма талдоосу, көнүктүрүү, акылдуу, инклюзивдик жөнгө салуу жана жөнгө салуучу таасирди баалоо сыяктуу ар кандай ыкмалар мамлекеттик башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатууга жана ишкердик климатты жакшыртууга көмөктөшүүчү маанилүү инструменттерди билдирерин көрсөтүп турат. Ушул эле учурда, ар бир моделдин өзүнүн өзгөчөлүктөрү, артыкчылыктары, кемчиликтери жана чектөөлөрү бар, бул аларды ийгиликтүү колдонуу шарттарын аныктоого мүмкүндүк берет.

«КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ИШКЕРДИК ИШИНIN ИНСТИТУЦИЯЛЫК ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ» аталышында экинчи бөлүмдө Кыргыз Республикасында ишкердиктин калыптануу жана өнүгүү өзгөчөлүктөрү, ишкердикти өнүктүрүүдө мамлекеттик институттардын ролу, ошондой эле ишкердик активдүүлүктү жөнгө салуучу фактор катары ченемдик укуктук база каралды.

Изилдөө объектиси. Кыргыз Республикасында ишкердик иш жана жөнгө салуу саясатын өнүктүрүүнүн негизги процесстери.

Изилдөө предмети болуп Кыргыз Республикасындагы чакан жана орто бизнести өнүктүрүүнү кошкондо, ишкердик активдүүлүктү мамлекеттик жөнгө салуунун иштешинин жана өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрү жана факторлору саналат.

Изилдөө ыкмалары: анализ жана синтез, жалпылоо, абстракциялоо, системалык анализ, убакыттык катарларды түзүү, статистикалык жыйындыларды топтоштуруу жана салыштыруу, экономикалык көрсөткүчтөрдүн динамикасын баалоо, корреляциялык жана регрессиялык анализ, рейтинг, болжолдоо.

Изилдөөгө карата материалдар: ата мекендик жана чет өлкөлүк авторлордун атайын экономикалык адабияты, Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин электрондук ресурстары жана маалымат базалары, Дүйнөлүк банктын, ЕАЭБдин изилдөөлөрүнүн жыйынтыктары ж.б. болуп колдонулду.

Кыргызстанда кичи, орто жана ири бизнес секторундагы заманбап тренддердин өсүү келечектерин олуттуу чакырыктар менен айкалышуучу этап катары мүнөздөөгө болот. Өнүктүрүүнүн эң маанилүү багыттары инновацияларды ишке киргизүү, санариптештирүү, туруктуу өнүгүү жана эл аралык рынокторго чыгуу болуп кала берет. Албетте, учурдагы

тоскоолдуктарды жеңүү жана бизнестин бардык категорияларынын потенциалын ишке ашырууда мамлекет, бизнес жана эл аралык өнөктөштөр тарабынан комплекстүү күч-аракеттерди талап кылат, бул, балким, өлкөнүн келечектеги экономикалык өсүшү үчүн чечүүчү фактор болуп калат.

Кыргыз Республикасында ишкердикти өнүктүрүүнүн этаптарынын негизги мүнөздөмөлөрүн талдоо бул процесстин динамикасын аныктоочу негизги тенденцияларды жана көйгөйлөрдү аныктоого мүмкүндүк берет.

Тарыхый өнүгүүнүн жана анын калыптануу этаптарынын таасири астында калыптанган ишкердиктин өзгөчөлүктөрү улуттук маданияттын спецификасын да, социалдык-экономикалык кайра куруулардын кесепеттерин да чагылдырат. Төмөнкү өзгөчөлүктөрдү аныктоо сунушталат:

- Чакан жана үй-бүлөлүк бизнестин басымдуулугу.
- Ийкемдүүлүк жана көнүгүүчүлүк.
- Формалдуу эмес сектордун ролу.
- Аймактык айырмачылыктар.
- Маданий жана социалдык таасирлер.
- Миграциянын таасири.

Бул өзгөчөлүктөр кыргыз элинин ишкердик маданиятынын нукура өзгөчөлүгүн гана аныктабастан, тарыхый өзгөчөлүгүн да, ошондой эле Кыргызстанда ишкердикти өнүктүрүү үчүн заманбап чакырыктарын да эске алуучу жөнгө салуу саясатын түзүү зарылдыгын көрсөтөт.

Кыргыз Республикасында жөнгө салуу чөйрөсүнүн өнүгүүсү 1990-жылдары башталган пландуу экономикадан рыноктук мамилелерге өтүү процесстери менен байланышкан. Отуз жылдын ичинде жөнгө салуу саясатынын негизги милдеттери болуп административдик тоскоолдуктарды кыскартуу, ишкердик үчүн жагымдуу шарттарды түзүү, мамлекеттик башкаруунун ачык-айкындуулугун жогорулатуу болду. Өлкөнүн өнүгүүсүнүн ар кандай этаптарында экономиканы жана иш чөйрөсүн жөнгө салуу үчүн алар укуктук негизин түзгөн негизги ченемдик укуктук актылар гана кабыл алынбастан, Кыргыз Республикасында ишкердикти өнүктүрүүгө көмөктөшүүчү институционалдык чөйрө да калыптанган.

Мамлекеттик институттар ишкердик активдүүлүктү өнүктүрүү үчүн жагымдуу чөйрөнү түзүүдө жана колдоодо негизги ролду ойнойт, бул алардын инновацияларды, инвестицияларды жана экономикалык өсүштү стимулдаштыруучу институционалдык шарттарды калыптандырууга тийгизген таасири менен шартталган.

Биринчи этап кыйла оор экономикалык абалы менен мүнөздөлөт. Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин мурдагы СССРдин ичиндеги экономикалык байланыштардын бузулушу жана рынок экономикасына өтүшү менен шартталган терең экономикалык кризисти башынан өткөргөн. 1991-1995-жылдардын ичинде өлкөнүн ИДПсы 50%га кыскарган, ал эми инфляция үч сандуу көрсөткүчкө жеткен. Өнөр жай өндүрүшү 70%га түшүп кеткен, бул калктын жумушсуз калуусуна жана кирешелерине өзгөчө таасирин тийгизген. *[ЕАЭС/Концепция формирования общего финансового рынка*

Евразийского экономического союза, 1 октября 2019 года/[Электронный ресурс]: <http://www.eurasiancommission.org>].

Биринчи этапты пландуу экономикадан рыноктук экономикага (1991-2000-ж.) өткөн катары мүнөздөөгө болот. Бул мезгилдин ичинде төмөнкүлөргө багытталган жөнгө салуу саясатын ишке киргизүү боюнча белгилүү кадамдар жасалган:

Укуктук базаны түзүү. «Лицензиялоо жөнүндө» мыйзамдын кабыл алынышы (1997) бизнестин негизги рынокторго жетүүсүн жөнөкөйлөтүүгө көмөктөшкөн. *[О лицензионно-разрешительной системе в Кыргызской Республике [Текст]: Закон Кырг. Респ. от 19 окт. 2013 г. №195 // Норматив. Акты – 2013.- с 8].*

- Административдик жол-жоболорду жөнөкөйлөтүү.

- Экономиканы менчиктештирүү жана либералдаштыруу. Рыноктук экономиканы түзүү баалардын либерализациясы жана мамлекеттик ишканаларды менчиктештирүү менен коштолду.

2000-жылдан 2010-жылга чейинки мезгил жөнгө салуу чөйрөсүн институтташтыруу катары мүнөздөлөт. Миң жылдыктын аягында рыноктук механизмдерди институтташтыруу процесси башталган. Мамлекеттик жөнгө салуу саясаты ишкердик иши үчүн укуктук база түзүүгө басым жасоо менен структуралаштырылды. Бул мезгилдин ичинде бизнестин каттоону, салыктык башкарууну жана лицензиялоону жөнөкөйлөтүүгө багытталган негизги мыйзамдар кабыл алынган.

Жөнгө салуучу таасирди баалоо методологиясы Кыргыз Республикасында жөнгө салуучу чөйрөнү жакшыртуунун негизги куралы болуп саналат.

2000-жылдардын орто ченинде Кыргыз Республикасында жөнгө салуучу таасирди талдоонун маанилүүлүгүн түшүнүү калыптана баштады. 2008-жылы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн «Жөнгө салуу таасиринин мониторингин жүргүзүү жөнүндө» токтому кабыл алынган, ал ЖТТнын негизги жоболорун бекиткен. Бул кадам төмөнкүдөн шартталган:

- эл аралык тажрыйбаны көнүктүрүү зарылдыгы;

- административдик тоскоолдуктарды төмөндөтүүгө ишкердик коомчулуктун суроо-талаптарынын өсүшү;

- Дүйнөлүк банк жана ПРООН сыяктуу эл аралык донорлордун колдоосу менен *[Всемирный банк. Экономическое развитие Центральной Азии [Электронный ресурс]. - Бишкек: 2021. – Режим доступа: <https://www.worldbank.org>].*

ЖТТнын толук кандуу методологиясын иштеп чыгуу 2010-жылы эл аралык уюмдардын активдүү колдоосу менен башталган. Негиз болуп Экономикалык кызматташтык жана өнүктүрүү уюмунун сунуштары болду, ошондой эле Европа Бирлигинин жана КМШ өлкөлөрүнүн алдыңкы тажрыйбалары алынды. Методология 2015-жылы бекитилген жана ЧУА тарабынан кабыл алынуучу таасирдин талдоосунун кадамдык жол-жоболорду камтыган. *[Башмаков, А.А. От приграничного сотрудничества к евразийской*

экономической интеграции: сборник научных трудов [Текст]/ А.А. Башмаков. - Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2013. - 182-189 с.].

Жөнгө салуу таасиринин талдоосу (ЖТТ) ишке киргизүү үчүн юридикалык негиз Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2015-жылдын 20-ноябрындагы № 650 токтому болду, анда жөнгө салуучу таасирди талдоо жүргүзүүгө карата талаптар бекитилген.

ЖТТнын методологиясы бизнес чөйрөсүнө олуттуу таасирин тийгизүүчү бардык ЧУА үчүн милдеттүү талдоо жүргүзүү аркылуу мыйзам чыгаруу процессине интеграцияланган. Методика ЖТТны өткөрүүнүн жана бизнести жана коомдук секторду өнүктүрүүдө ЧУАда жөнгө салууну колдонуунун таасирине мониторинг жүргүзүү тартибин белгилеген.

ЖТТны ишке киргизүү бизнестин чыгымдарын бир топ кыскартууга мүмкүндүк берди. Мисалы, лицензиялоо жол-жоболоруна тиешелүү ЧУА талдоосун жүргүзүү 2016-2018-жылдары лицензия алуу үчүн убакытты 30%га кыскартууга жана бизнес үчүн административдик чыгымдарды 20%га азайтууга алып келди. *[Методика проведения анализа регулятивного воздействия нормативных правовых актов на деятельность субъектов предпринимательства [Текст]: Постановление Кабинета Министров Кыргыз. Респ. От 8 апреля 2024 г. № 156//Норматив. Акты Кыргыз. Респ.-2024.-№156.-С.3].*

Жөнгө салуу чөйрөсүнүн сапатынын жогорулоосу чет өлкөлүк түз инвестициялардын өсүшүнө көмөктөштү. 2019-жылы ПИИнин көлөмү 2015-жылга салыштырмалуу 12%га өстү, бул ЖТТнын инвестициялык климатына карата оң таасири жөнүндө күбөлөндүрүп турат. *[Сейдахматова, С.3. Обзор методики реализации анализа регулятивного воздействия нормативно-правовых актов на деятельность субъектов предпринимательской деятельности в Кыргызской Республике [Текст]/ С.3. Сейдахматова. – Бишкек, Известия вузов Кыргызстана, № 3, 2022. -132-135 с.].*

Методиканы иштетүүнүн жыйынтыгы боюнча Кыргыз Республикасынын Экономика министрлиги бир катар системалуу бузууларды аныктаган. Аларга төмөнкүлөр кирет: маселенин туура эмес аныкталышы жана сүрөттөлүшү, түпкү маселени «ченемдик укуктук акты жок», маселенин масштабын так талдоосу жок же аны туура эмес аныкталган катары берилген. Ошондой эле, көп учурда мамлекеттин кийлигишүүсүнүн зарылдыгын негиздөөсү жок, талдоо жүргүзүү этаптарынын логикалык ырааттуулугу бузулган, укуктук, экономикалык жана башка коштоочу талдоо жүргүзүлгөн эмес, жөнгө салуунун альтернативдүү варианттарын коомдук талкуулоонун жыйынтыктары көңүлгө алын эмес.

Жалпысынан алганда, жетишилген ийгиликтерге карабастан, көйгөйлөрдү калып келет деп тыянак чыгарууга болот:

- квалификациялуу кадрлардын жетишсиздиги;
- талдоонун сандык ыкмаларын начар колдонулушу;
- ЖТТнын механизмдери жөнүндө ишкерлердин аз маалымдалышы.

Кыргыз Республикасында ЖТТ Методологиясын иштеп чыгуу жана ишке киргизүү жөнгө салуу чөйрөсүн жакшыртууга карай маанилүү кадам болуп калды. Бул кабыл алынуучу ЧУАнын сапатын жогорулатууга, административдик тоскоолдуктарды кыскартууга жана инвестициялык климатты жакшыртууга мүмкүндүк берди. Бирок, ЖТТны андан ары өнүктүрүү үчүн институттук потенциалды күчөтүү жана талдоо процесстерин автоматташтыруу үчүн санариптик технологияларды активдүү колдонууну күчөтүү талап кылынат.

4-таблица. - Кыргыз Республикасында жөнгө салуу саясатын өнүктүрүү этаптары жана негизги жетишкендиктери

Этаптар	Кабыл алынган ЧУА	Маанилүү натыйжалар	Ишкердикке карата таасири
1990–2000-жылдары	«Ишканалар жана ишкердик иш жөнүндө» мыйзам (1991-ж.) КР Жарандык кодекси (1996) «Лицензиялоо жөнүндө» мыйзам (1997-ж.)	Жеке демилгени жана рыноктук мамилелерди мыйзамдаштыруу. Мамлекеттик ишканалардын 80%дан ашыгын менчиктештирүү. Катталган ишканалардын санын 12 миңден 32 миңге чейин өстү.	Рынокко кирүү үчүн тоскоолдуктарды төмөндөтүү. Чакан жана орто бизнестин активдүүлүгүнүн өсүшү.
2000–2010-жылдары	«Ишкерлердин укуктарын коргоо жөнүндө» мыйзам (2002.) «Жөнгө салуучу таасирдин мониторинги жөнүндө» токтом (2008) «Бирдиктүү терезе» системасын ишке киргизүү (2008)	ЧУАнын кесепеттерин системалуу талдоо. Бизнести каттоо убакытын 21 күндөн 10 күнгө чейин кыскартуу. «Бизнес жүргүзүүнүн жеңилдиги» рейтингинде КРдин позициясынын жакшыруусу.	Инвестициялардын кирүү агымы. Жаңы ишканалардын санынын көбөйүүсү. Жаңы жумуш орундарын түзүү.
2010–азыркы учурга чейин	«Ишкердикти мамлекеттик жөнгө салуу жөнүндө» мыйзамы (2016) «Түндүк» платформасын ишке киргизүү (2019) «Санарип Кыргызстан» программасы (2019)	Мамлекеттин минималдуу кийлигишүү принциптерин белгилөө. Кызмат көрсөтүүлөрдү санариптештирүү, ачык-айкындуулукту жогорулатуу. Катталган ишканалардын санын 50%га көбөйтүү.	Коррупцияны кыскартуу. Бизнестин мамлекеттик органдарга болгон ишенимдин өсүшү. Инвестициялык жагымдуулуктун жогорулоосу.

Булагы: автор тарабынан иштелип чыкты

2020-жылдан тарта заманбап этап, Кыргыз Республикасында мамлекеттик жөнгө салуу саясатынын эволюциясы региондук жана эл аралык экономикалык структураларга интеграцияланууга умтулуу менен мүнөздөлөт жана интеграциянын жана туруктуу өнүгүүнүн этабы катары мүнөздөлөт. Евразия экономикалык бирлигинин алкагында жөнгө салуу саясаты улуттук стандарттардын бирликтин ченемдерине шайкеш келүүсүн талап кылган жаңы өлчөмдү алды. Бул ченемдик укуктук базаны модернизациялоого жана мамлекеттик органдардын ортосундагы координацияны жакшыртууга түрткү берет.

Жалпысынан, азыркы этаптын вектордук элементи болуп, туруктуу өнүгүүгө жана чакан жана орто бизнестин колдоого көбүрөөк басым жасоо керектигин белгилей кетүүгө болот.

Өнүккөн институционалдык чөйрөнүн маанилүүлүгүн жана ар бир институттун функцияларын аныктоо менен Мамлекеттик институттар

ишкердик активдүүлүктү өнүктүрүү үчүн жагымдуу шарттарды түзүүдө жана колдоодо негизги ролду ойноорун белгилей кетүү керек.

Формалдуу институттар экономикалык чөйрөдө укуктук тактыкты жана туруктуулукту камсыз кылат. Менчиктик укуктарды ишенимдүү коргоо, ачык-айкын каттоо жана лицензиялоо жол-жоболору жана натыйжалуу сот системасы транзакциялык чыгымдарды азайтат, мамлекеттик органдарга болгон ишенимди жогорулатат жана узак мөөнөттүү инвестицияларга көмөктөшөт.

Салыктык жеңилдиктер жана субсидиялар сыяктуу мыйзамдык чаралар да экономикалык өсүштүн жана социалдык туруктуулуктун негизи болуп саналган чакан жана орто бизнести өнүктүрүүгө түрткү берет. Технопарктерди жана инновациялык кластерлерди түзүүгө багытталган мамлекеттик колдоо жаңы технологияларды ишке киргизүү үчүн жагымдуу шарттарды түзөт.

Кыргыз Республикасындагы заманбап реформалар мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөрдү санариптештирүүгө, коррупциялык тобокелдиктерди азайтууга жана жөнгө салуу чөйрөсүнүн ачыктыгын камсыз кылууга багытталды.

Санариптештирүү 2019-жылдан 2022-жылга чейин бизнестин административдик чыгымдарын 20% кыскартууга мүмкүндүк берди. «Санарип Кыргызстан» программасы бизнести онлайн каттоонун үлүшүн 2022-жылы 75%га чейин көбөйтүүгө көмөктөштү [*Концепция Цифровой трансформации Кыргызской Республики на 2024 – 2028 гг. [Текст] \Норматив. акты Кырг. Респ.*]. Общее число зарегистрированных предприятий увеличилось до 75 тысяч в 2022 году, что на 50% выше уровня 2010 года [80].

Негизги көйгөйлөрдүн бири болуп, өкмөттүн тез-тез алмашып турушу жана мамлекеттик саясаттын туруктуулугунун жетишсиздигинен жаралган саясий туруксуздук саналат. Мындай жагдай жарандардын мамлекеттик институттарга болгон ишенимин кетирип, кабыл алынган чечимдердин легитимдүүлүгүн төмөндөтөт жана узак мөөнөттүү стратегияларды иштетүүнү кыйындатат. Чечимдерди кабыл алуу процесстеринде ачык-айкындуулуктун жетишсиздиги жана саясий жоопкерчиликтин деңгээлинин төмөндүгү институттук натыйжалуулукту жогорулатуу үчүн олуттуу тоскоолдуктарды жаратат.

Жыйынтыктап айтканда, Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик институттары алардын ачыктыгын, натыйжалуулугун жана заманбап чакырыктарга көнүгүүсүн жогорулатууга багытталган комплекстүү реформаларга муктаж экендигин белгилей кетүү керек.

Чечимдерди кабыл алуу, экономикалык агенттердин өз ара аракеттенүү жана туруктуу бизнес чөйрөсүн түзүү процесстерине олуттуу таасирин тийгизүү менен ишкердик активдүүлүктү калыптандырууда жана өнүктүрүүдө маанилүү ролду ойногон Формалдуу эмес институттарды да өзүнчө белгилеп кетким келет. Формалдуу эмес институттар болуп, жеке адамдардын жана топтордун жүрүм-турумун жөнгө салуучу коомдук нормалар, каада-салттар, үрп-адаттар, маданий баалуулуктар жана башка айтылбаган эрежелер түшүнүлөт. Бул институттар ишкердик чөйрөнүн натыйжалуу иштеши үчүн

зарыл болгон социалдык капиталдын, ишенимдин жана өз ара кызматташуунун негизин түзөт.

Формалдуу эмес институттар ишкердиктин өнүгүшүнө олуттуу таасирин тийгизет, анткени алар ишенимди түзүүгө, кооперацияга көмөктөшүүгө жана рыноктук шарттарга ыңгайлашуу үчүн базаны түзөт. Муну менен бирге алардын натыйжалуулугу негизинен формалдуу институттар менен макулдашылган деңгээли, ошондой эле инновациялык ишти жана ишкердик демилгени стимулдаштыруу жөндөмдүүлүгү менен аныкталат. Бул контекстте формалдуу эмес институттардын оң таасирин максималдаштыруу үчүн колдонуудагы укуктук жана экономикалык чөйрөгө шайкеш келтирүүгө көмөктөшүүчү шарттарды түзүүнү камсыз кылуу зарыл экендигин белгилей кетүү маанилүү. Бул маселе институционалдык туруксуздук менен мүнөздөлгөн экономиканын өткөөл шарттарында жана жаңы чакырыктарга жана мүмкүнчүлүктөргө көнүгүүнү талап кылган глобалдык өзгөрүүлөрдүн фонунда өзгөчө актуалдуу болуп калды.

Кыргызстанда чакан жана орто бизнестин укуктук инфраструктурасы ишкерлерди колдоого багытталган мыйзамдарды, мыйзамдык актыларды жана улуттук программаларды камтыйт. Кыргыз Республикасында ишкердик чөйрөнү өнүктүрүүнү калыптандыруучу ченемдик укуктук базаны карап көрөлү.

Кыргыз Республикасынын 2021-жылдын 11-августундагы № 98 «Мамлекеттик-жеке өнөктөштүк жөнүндө» Мыйзамы. Мыйзам жеке сектор менен мамлекеттин ортосундагы өз ара аракеттенүүнү, анын ичинде инфраструктуралык долбоорлорго жетүү жана каржылоону жөнгө салат. Бирок аны колдонуунун натыйжалуулугу жетишсиз институттук база менен чектелген. Практикалык колдонууда сынактардагы ачык-айкындуулуктун жоктугунан жана жеке сектордун демилгелерге катышууга мотивациясынын начардыгынан кыйынчылыктарга туш болот. [Омуралиева, А. К. *Особенности возникновения и развития частного предпринимательства в Кыргызской Республики [Текст] / А.К. Омуралиева.- Мат. межд. научно - технич. конф. «Наука, образование, инновации: приоритетные направления развития».* - Бишкек: Известия КГТУ. - 2014. - 447 -449 с].

Кыргыз Республикасынын 2000-жылдын 29-декабрындагы № 15 «Ишкерлердин укуктарын коргоо жөнүндө» Мыйзамы бизнеске административдик басымды минималдаштырууга, мыйзамсыз текшерүүлөрдөн коргоого жана бизнести адилет жүргүзүү үчүн шарттарды түзүүгө багытталган. Ушуга карабастан иш жүзүндө ишкерлер коррупцияга, контролдоочу органдардын ачык эмес чечимдерине жана административдик тоскоолдуктарга дуушар болуусу уланууда.

Салык мыйзамдары, Кыргыз Республикасынын 2022-жылдын 18-январындагы № 3 Салык кодексине ылайык, чакан жана орто субъекттер үчүн бир катар жеңилдиктерди, анын ичинде салык салуунун патенттик системасын жана ишкерлердин айрым категориялары үчүн жөнөкөйлөштүрүлгөн режимдерди карайт. Бирок ишкерлер көбүнчө отчеттуулуктун татаалдыгына жана салык

кодексине өзгөрүүлөрдүн тез-тезден киргизилиши боюнча даттанышат, бул бизнести жүргүзүү үчүн болжолдоолорду төмөндөтөт.

Кыргыз Республикасынын 2013-жылдын 19-октябрындагы № 195 «Иштин айрым түрлөрүн лицензиялоо жөнүндө» Мыйзамы. Мыйзам Кыргызстанда лицензиялоонун тартибин жөнгө салат, бул өзгөчө тармактарда (мисалы, медицина, транспорт, курулуш) иштеген чакан жана орто бизнес үчүн маанилүү. Өтүнмөлөрдү берүү үчүн бирдиктүү порталдын бар экендигине карабастан, лицензиялоо ишкерлер үчүн татаал жана кымбат процесс бойдон калууда.

Чакан жана орто бизнести колдоо жана өнүктүрүү менен байланышкан маселелер бир катар ченемдик укуктук актылар, анын ичинде Кыргыз Республикасынын 2007-жылдын 25-майындагы № 73 «Чакан ишкерликти мамлекеттик колдоо жөнүндө» Мыйзамы менен жөнгө салынат.

Мындан тышкары, 1998-жылы «Кыргыз Республикасында чакан жана орто бизнести өнүктүрүү концепциясы» бекитилген, анда бул багыттагы мамлекеттик саясаттын стратегиялык багыттары аныкталган.

Ошондой эле өлкөдө ишкерликти өнүктүрүү үчүн жагымдуу шарттарды түзүүгө багытталган «Кыргыз Республикасында 2019-2023-жылдарга карата чакан жана орто ишкерликти өнүктүрүү жана колдоо боюнча Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн программасы» 2019-жылы бекитилген *[Национальная стратегия устойчивого развития Кыргызской Республики до 2040 года. - Бишкек, 2018. - 15-30 с]*

Бул документтер Кыргыз Республикасында чакан жана орто бизнести өнүктүрүү жаатында мамлекеттик саясаттын негизин түзөт жана чакан жана орто бизнести мамлекеттик колдоонун максаттарын жана механизмдерин бекемдейт.

Чакан жана орто бизнести колдоонун негизги чараларынын арасында бизнести тейлөө борборлорун түзүү, гранттык долбоорлор жана субсидиялар да бар. Мыйзамда ошондой эле инфраструктураны - бизнес-инкубаторлорду жана индустриалдык парктарды өнүктүрүү зарылчылыгын да баса белгиленген.

Кыргыз Республикасында ишкерликти жүргүзүүнүн жана аны андан ары өнүктүрүүнү стимулдаштыруунун жагымдуу шарттарын түзүү максатында, төмөнкүдөй чаралар да көрүлдү:

1. Ишкерлердин укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоо үчүн Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2018-жылдын 31-декабрындагы № 647 «Ишкердик иштин субъекттеринин укуктарын коргоо боюнча ыйгарым укуктуу адам жөнүндө» токтому менен Бизнес-омбудсмен институту түзүлгөн.

2. Экономикалык жана социалдык туруктуулукту калыбына келтирүү жана камсыз кылуу, ишкердик ишти жана аймактарды өнүктүрүү долбоорлорун колдоо максатында Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2020-жылдын 9-июнундагы № 315 токтому менен «Ишкердик субъекттерди каржылоо» программасы кабыл алынган.

3. Кыргыз Республикасында аялдарды бизнеске тартуу жана көбөйтүү, аялдар ишкердигин колдоо жана өнүктүрүү максатында Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2021-жылдын 17-ноябрындагы № 270 токтому менен 2022-2026-жылдарга аялдар ишкердигин өнүктүрүү жана колдоо боюнча мамлекеттик программа бекитилген.

4. Өлкөдө чыгармачыл экономиканы өнүктүрүү Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2022-жылдын 21-апрелиндеги № 228 «Кыргыз Республикасында 2022-2026-жылдарга чыгармачылык экономиканы өнүктүрүү концепциясын бекитүү жөнүндө» токтому менен жана «Кыргыз Республикасынын 2022-жылдын 8-августундагы № 88 «Чыгармачыл индустриялар паркы жөнүндө» Мыйзамы менен коштолот, ал 2024-жылы ачылган.

5. Кыргыз Республикасынын 2011-жылдын 8-июлундагы № 84 «Кыргыз Республикасынын Жогорку технологиялар паркы жөнүндө» Мыйзамы кабыл алынган жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2012-жылдын 2-майындагы № 267 «Кыргыз Республикасынын Жогорку технологиялар паркын түзүү жөнүндө» токтомунун негизинде жогорку технологиялык парк түрүндө ишкердик ишин ишке ашыруунун жаңы форматы ачылган.

6. Ишкерлердин статусун жана кадыр-баркын жогорулатуу жана тиешелүү ченемдик укуктук актыларды иштеп чыгуу Кыргыз Республикасынын Президентинин 2022-жылдын 1-июлунда № 212 «Кыргыз Республикасынын ишкерлеринин статусун жана кадыр-баркын жогорулатуу жөнүндө» кабыл алынган Жарлыгы менен камсыздалат.

7. Ишкерлердин экономикалык ишин турукташтыруу, бизнес чөйрөсүн өнүктүрүү жана инвестициялык климатты жакшыртуу үчүн Кыргыз Республикасынын Президентинин 2024-жылдын 9-январындагы № 1 «Ишкердик субъекттерин текшерүүлөрдү жүргүзүүгө убактылуу тыюу салууну киргизүү жөнүндө» Жарлыгы чыккан.

Жаңы Салык кодексинин Кыргыз Республикасынын экономикасына жөнгө салуучу таасиринин талдоосу бизнес секторун кыйла туруктуу өнүктүрүүнү камсыз кылуу жана реалдуу секторду көмүскөдөн чыгаруу максатында кайрадан каралып чыкты.

Ченемдик-укуктук талаасында учурдагы кырдаалды жана башка өлкөлөрдүн үлгүсү боюнча өнүгүү келечегин эске алуу менен биз ЧОБ сектору үчүн ченемдик укуктук актыларды ийгиликтүү ишке ашырууга тоскоол болгон негизги аспектилерди белгилөөгө болот:

1. Мыйзамдардагы бат-бат өзгөрүүлөр, бул бизнеске карата ишенимди төмөндөтөт;

2. Стартаптарды жана инновациялык долбоорлорду системалуу колдоонун жоктугу;

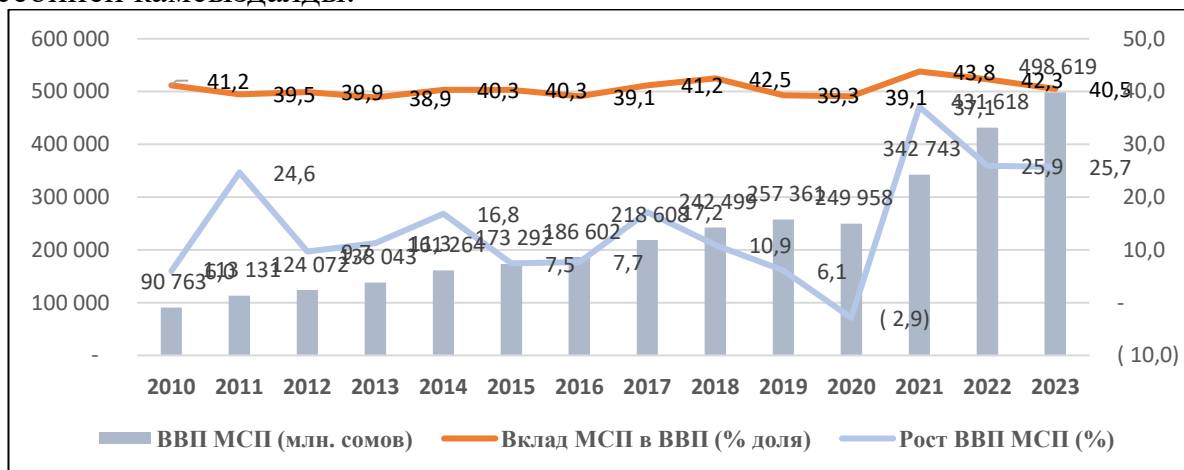
3. Укук колдонуу деңгээлинин төмөндүгү жана коррупциялык тобокелдиктер;

4. Микрофинансылык ишмердикти укуктук жөнгө салуунун жетишсиздигинен улам каржылоого жетүүдөгү кыйынчылыктар.

«КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ИШКЕРДИК ЧӨЙРӨНҮН АЗЫРКЫ АБАЛЫНЫН ТАЛДООСУ» деген үчүнчү бөлүмдө ишкердик чөйрөсүнүн учурдагы абалына, социалдык-экономикалык көрсөткүчтөрүнө жана алардын чакан жана орто бизнеске тийгизген таасирине талдоо берилип, болжолдуу көрсөткүчтөрдүн эсептөөсү берилди.

Кыргыз Республикасында чакан жана орто бизнестин калыптанышы жана өнүгүшү ички жана тышкы социалдык-экономикалык шарттардын өз ара аракеттенүүсү менен түзүлүүчү татаал жана көп баскычтуу процессти билдирет.

Чакан жана орто бизнес сектору өлкөнүн ички дүң продуктусуна (ИДПга) 2010-жылдагы 36%дан 2023-жылы 44%га чейин өз салымын кыйла жогорулатты. Негизги өсүш катталган ишкер субъекттердин, анын ичинде фермердик чарбалардын жана жеке ишкерлердин санынын көбөйүшүнүн эсебинен камсыздалды.

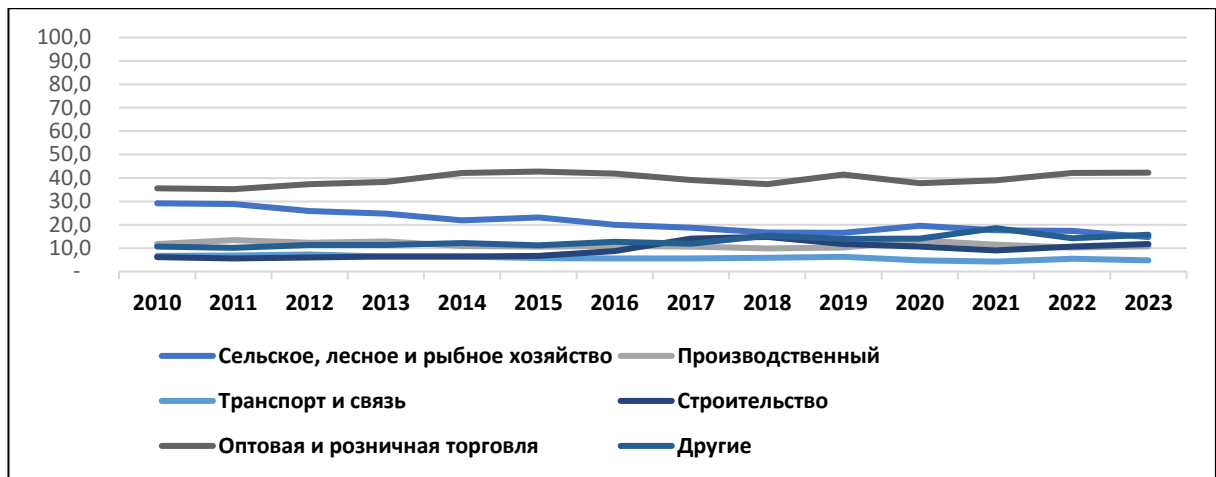

1-сүрөт. ИДПдагы ЧОБдун салымынын динамикасы, млн. сом

Булагы: КР Улутстаткому [www.stat.gov.kg]

2023-жылы Кыргыз Республикасында 20,17 миң ишкана, анын 19,2 миңи чакан ишкана жана 0,93 миңи - орто ишканалар иштеп турган. (3.4-сүрөт).

Ошентип, 2010-жылдан тартып чакан жана орто бизнес өлкөнүн ИДПсынын олуттуу бөлүгүн камсыздоо жана анын экономикасын диверсификациялоого көмөктөшүү менен Кыргызстанда экономикалык өсүштүн негизги кыймылдаткычы болуп калды. Бирок алардын ИДПдагы үлүшүнүн андан ары өсүшү үчүн каржылоого жетүү, өндүрүштүк процесстерин модернизациялоо жана ишкердик чөйрөнү жакшыртуу сыяктуу маселелерди чечүү керек.

2-сүрөт. Экономка секторлору боюнча ИДПдагы ЧОБ үлүшү, пайыз менен.

Булагы: КР Улутстаткому [www.stat.gov.kg]

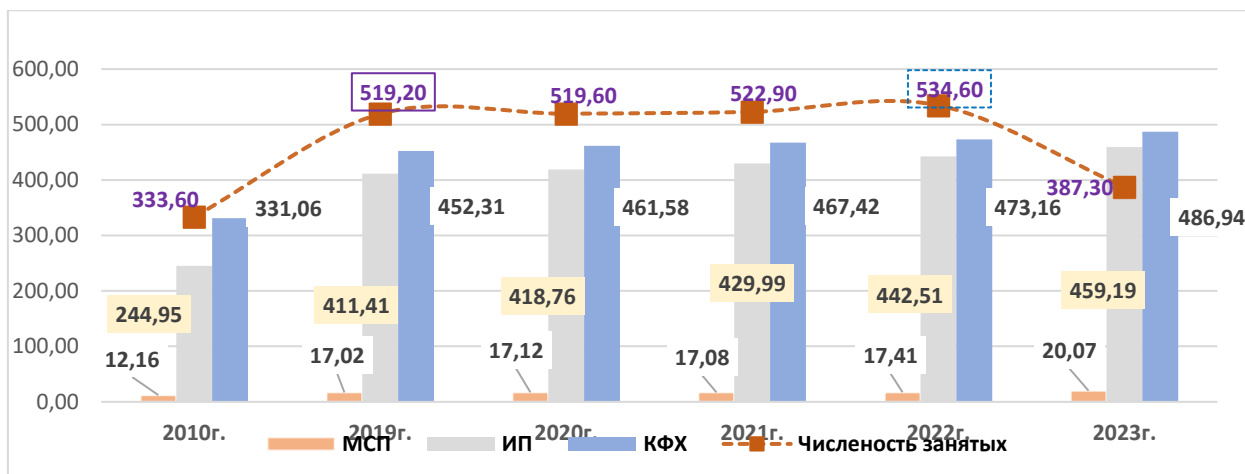
Кыргыз Республикасынын ички дүң продуктусунда (ИДП) чакан жана орто ишкерликтин (ЧОИ) үлүшү 2010-жылдан тарта өлкөнүн экономикасына туруктуу салымын көрсөтүп келе жатат, ИДПнын 40%га жакынын чакан жана орто бизнес (ЧОБ) камсыздайт.

Айыл чарба секторунун продукциясынын 70%дан ашыгын өндүрүү менен алдыңкы ролду ээлейт. 2010-жылдан тарта дыйкан чарбалардын жана заманбап технологияларды ишке киргизүүнүн санынын өсүшүнүн эсебинен көбөйдү. Бул азык-түлүк коопсуздугун жана иш менен камсыз кылууну камсыздоо үчүн агрардык сектордун маанилүүлүгүн чагылдырат.

Соода секторунун жүгүртүүсүнүн 80%га чейинкисин ЧОБ түзөт, бул чекене жана дүң соодада чакан ишканалардын басымдуу болушу менен байланышкан. ИДПда чакан жана орто бизнестин (ЧОБ) үлүшүнүн көбөйүшүнө Бишкек жана Ош шаарларында сооданын өнүгүүсү көмөктөштү.

Кызмат көрсөтүү сектору (анын ичинде транспорт, мейманкана бизнеси, финансылык ортомчулук) ЧОБ ИДП 50%ке жакынын түзөт, бул кызмат көрсөтүүчү жеке ишкерлердин жана чакан компаниялардын санынын өсүшү менен байланыштуу. Өнөр жайдагы чакан жана орто бизнестин үлүшү кайра иштетүүчү ишканалардын, өзгөчө Чүй жана Жалал-Абад облустарында жигердүү өнүгүшүнүн эсебинен орточо өсүштү көрсөтүү менен 25%га жакынын түзөт.

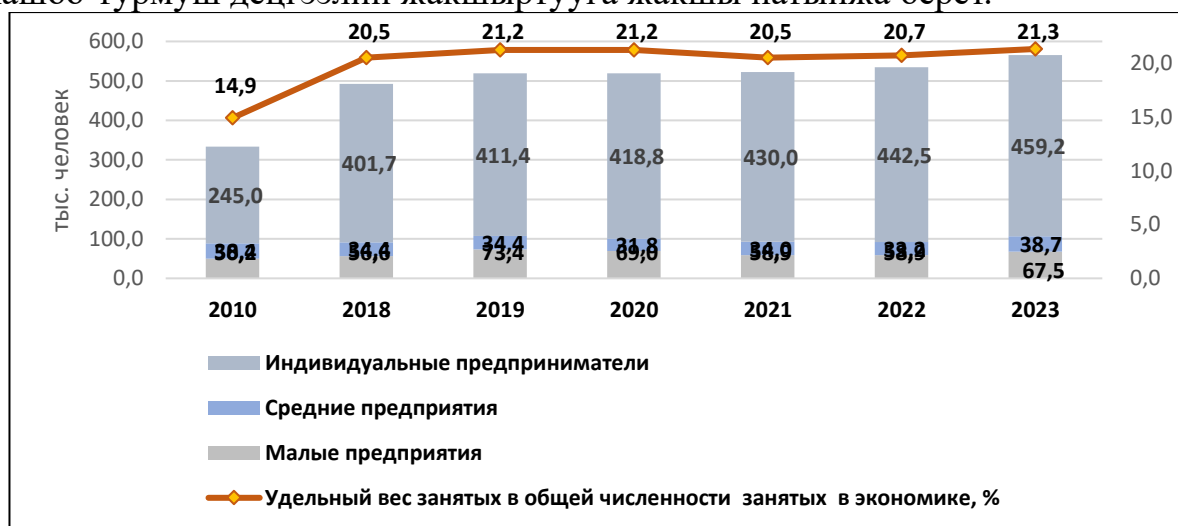
Ошондой эле изилденүүчү мезгил үчүн чакан жана орто бизнес (ЧОБ) секторунда иштегендердин саны 1,16 эсеге көбөйдү. 2010-жылы чакан жана орто бизнесте (ЧОБ) экономикалык активдүү калктын 30%га жакыны иштеп турган, ал эми 2023-жылга карата бул көрсөткүч 37%га чейин көбөйдү жана 106,3 миң адамды же экономикада иштегендердин жалпы санынын 4,0%ын түзгөн. Иш менен камсыз кылуунун кеңейүүсү кызмат көрсөтүү чөйрөсүнүн, чекене сооданын жана айыл чарбасынын активдүү өнүгүүсү менен байланышкан. Жеке ишкерлердин саны да өсүүдө жана экономикада иштегендердин жалпы санынын 17,3%ын түзөт жана 2010-жылга салыштырмалуу 459,2 миңди түздү. (3-сүрөт).

3-сүрөт. Сектордо иштеген ЧОБ ишканаларынын санынын динамикасы, миң бирдик. Булагы: КР Улутстаткому [www.stat.gov.kg]

Акыркы декадада чакан жана орто бизнестин жана жеке ишкердиктин үлүшү көбөйдү, ошол эле учурда иш менен камсыз болгондордун салыштырма салмагынын өсүшү 2,8%ды түздү. Иш менен камсыз болгондордун 96%га жакыны жеке ишканаларга, 3,8% чакан ишканаларга, 0,2% орто ишканаларга туура келип, 1,8 эсеге көбөйдү;

Жалпысынан Кыргызстанда жумушчу күчүнүн катышуу деңгээли төмөн (2023-жылы 58,7%), ошондуктан өлкөдө чакан жана орто бизнести өнүктүрүү үчүн адамдардын жакшы потенциалы бар. Чакан жана орто бизнесе (ЧОБ) иштегендердин саны жана жеке ишкерлердин (ЖИ) саны туруктуу түрдө өсүп жатканын жана ЧОБ ачуу үчүн ири салым талап кылынбай турганын эске алсак, анда ЧОБнын өнүгүүсүн стимулдаштыруу жумушсуздукту кыскартууга, калктын иш менен камсыздалышын жогорулатууга жана жалпысынан калктын жашоо-турмуш деңгээлин жакшыртууга жакшы натыйжа берет.

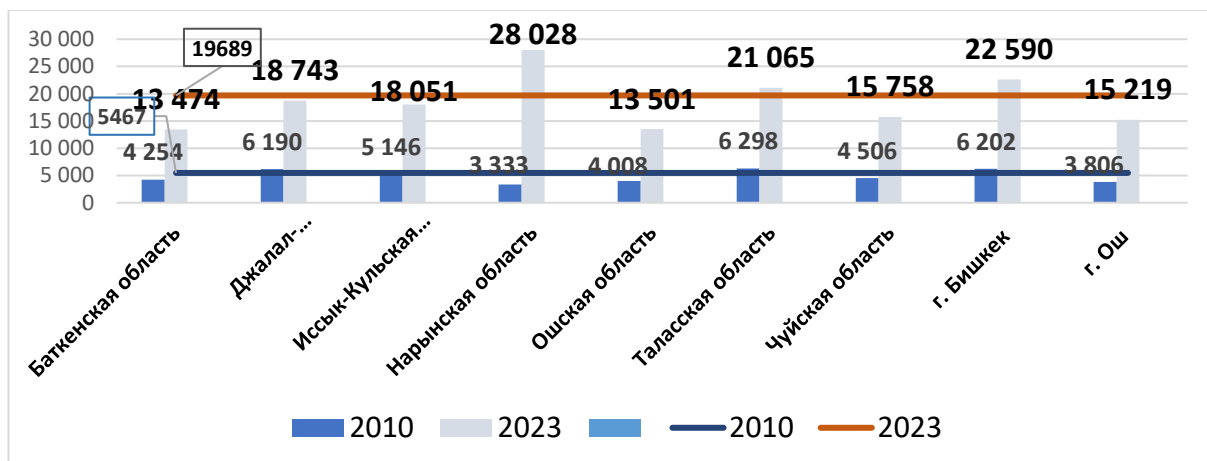

4-сүрөт. Ишкердик иш сектору боюнча иштегендердин саны. Булагы: КР Улутстаткому [www.stat.gov.kg]

Чакан жана орто ишканалардын кызматкерлеринин орточо айлык эмгек акысы 2023-жылы 19 689 сомду түздү жана 2010-жылга салыштырмалуу 4,6

эсеге өскөн. Ошол эле учурда анын өлчөмү, мурдагыдай эле республика боюнча орточо деңгээлден (31 604 сом) төмөн бойдон калууда.

Муну менен катар, чакан жана орто ишканаларда иштегендердин эмгек акысы республика боюнча орточо көрсөткүчтөн жогору болуп Бишкек шаарында (22 590 сом), Нарын (28 028 сом) жана Талас (21 065 сом) облустарында жогору түзүлгөн.

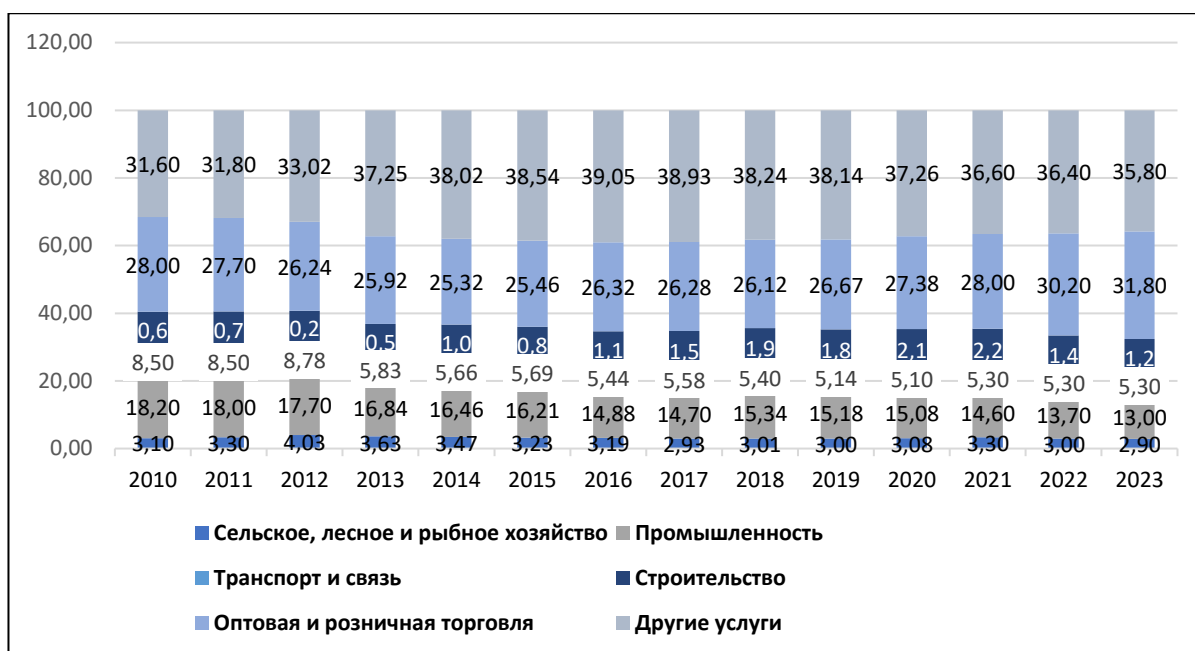
5-сүрөт. Аймак боюнча орточо айлык эмгек акы, 2010 – 2023 жж. (сом)
Булагы: КР Улутстаткому [www.stat.gov.kg]

Чүй облусунда чакан жана орто ишканалардын жана жеке ишкерлердин үлүшү соода жана өнөр жай тармагында топтолгон – 10,7%. 2023-жылга карата, абсолюттук сандардын өсүшүнө карабастан, Бишкек шаарында жалпы көлөмдөгү үлүшү 45,4%га чейин төмөндөдү, бул башка региондорду өнүктүрүү менен байланышкан. Ош облусунда 6,5%га чейин көбөйүшү, айыл чарба жана жеңил өнөр жай тармагында ишкердик активдүүлүктүн жогорулашы менен байланышкан. Чүй облусунда 22,5% деңгээлинде турган туруктуу үлүш сооданын жана кайра иштетилүүчү өнөр жайдын өнүгүүсүн чагылдырат (5-сүрөт).

Ошентип, 2023-жылы Ош жана Чүй облустарында байкаларлык өсүш менен региондор боюнча ЧОИ жана жеке ишкерлер (ЖИ) субъекттеринин диверсификациясы байкалат. Ага негизги салымды айыл чарбасын жана кайра иштетүү өнөр жайын колдоо боюнча мамлекеттик программалар, ошондой эле региондордун инфраструктурасына инвестицияларды кошкон.

Чакан жана орто бизнес сектору өлкөнүн экономикалык жактан активдүү калкынын дээрлик төрттөн бир бөлүгүн иш менен камсыз кылат. Маалыматка ылайык, бул сектордогу жумуштуулуктун олуттуу бөлүгү айыл чарба, өнөр жай жана соода тармактарына туура келет.

Чүй облусунда, төрттөн бири - Ош облусунда топтолгондугун көрсөтүп турат. Иш менен камсыз болгондордун тиешелүүгүнө жараша, 18% - Жалал-Абад жана 15% - Ысык-Көл облусуна туура келет. Баткен, Талас жана Нарын облустары чакан жана орто бизнес секторунда жумуш менен тиешелүүгүнө жараша 12%, 10%, 8% жана 6% камсыздалган.

6-сүрөт. Экономика сектору боюнча ЧОБ, %

Булагы: КР Улутстаткому [www.stat.gov.kg]

Региондор боюнча бөлүштүрүүдө жумушчулардын үчтөн бир бөлүгү -

Ишкердик активдүүлүктүн жана жумуштуулуктун эң жогорку концентрациясы Бишкек шаарында, анда иштегендердин 75% ушул сектордо. Түштүк борбору болгон Ош шаарында бул көрсөткүч 25%ды түзөт. Мындай статистика региондор арасында ишкердик активдүүлүктүн бирдей эмес бөлүштүрүлгөнүн баса көрсөтүп турат, бул аймактарды өнүктүрүү программаларынын чектүү иштетилиши менен шартталган. Бул өз кезегинде, ички миграцияга жана ишкерлердин жана жумушчулардын Бишкек жана Ош сыяктуу чоң шаарларга которулуусуна түрткү берет. (6-сүрөт.).

Диаграмма да 2011-23-жылдардын ичинде чакан жана орто бизнес сектору боюнча жумуштуулуктун катышы айыл чарба, соода жана өнөр жай үстөмдүк кылуу менен салыштырмалуу туруктуу бойдон калганын көрсөтүп турат.

2010-жылдан 2023-жылга чейин Кыргыз Республикасындагы кичи жана орто ишканалардын кирешелеринин динамикасы ички экономикалык факторлор менен да, ошондой эле тышкы экономикалык факторлор менен да шартталган туруктуу өсүштү көрсөтүп турат. Көрсөтүлгөн мезгил ичинде чакан ишканалардын кирешеси 27 845,1 миллион сомдон 237 230,1 миллион сомго чейин көбөйдү, бул 8,5 эсе өсүштү түзөт. Чакан бизнести өнүктүрүүнүн негизги этаптарын үч негизги мезгилге бөлүүгө болот. 2010–2015-жылдары орточо өсүш байкалды (+88%), бул административдик жол-жоболордун акырындык менен жөнөкөйлөтүү, ишкердикти өнүктүрүүнүн баштапкы этабы жана ресурстарга жетүүнү кеңейтүү менен шартталган. 2016-жылдан 2019-жылга чейин өсүү темпи жогорулап, 87%га жетти, бул санариптик технологияларды активдүү ишке киргизүү жана чакан ишкердиктин катталган субъекттеринин санынын көбөйүшү менен байланыштуу болду. 2020–2023-жылдары чакан ишканалар кирешелеринин кескин өсүшүн көрсөттү (+156%),

бул пандемиядан кийин экономиканы калыбына келтирүүгө багытталган мамлекеттик колдоо, ошондой эле бизнестин экономика чөйрөсүнүн жаңы шарттарына ыңгайлашуусу менен байланыштуу болгон.

5-таблица. – ЧОБнын пайдасы, млн. сом.

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Бардыгы	52 049, 8	59 739, 2	80 205, 4	77 784, 8	82 433, 1	87 756, 3	98 984, 7	118 035, 2	124 426, 3	147 892, 5	135 325, 0	202 964, 3	258 783, 3	353 591, 7
чакан ишканалар	27 845, 1	31 525, 8	38 006, 1	42 717, 0	47 947, 2	52 338, 2	60 464, 1	72 113, 5	78 521, 1	98 084, 7	92 848, 2	134 866, 2	171 104, 2	237 230, 1
О	24 204, 7	28 213, 3	42 199, 3	35 067, 8	34 485, 9	35 418, 1	38 520, 6	45 921, 7	45 905, 2	49 807, 9	42 476, 8	68 098, 1	87 679, 1	116 361, 6
рто ишканалар														

Булагы: КР Улутстаткому [www.stat.gov.kg]

Ушундай эле мезгил ичинде орто ишканалардын кирешеси 24 204,7 млн сомдон 116 361,6 млн сомго чейин көбөйдү, бул 4,8 эсе өсүштү түзөт. Бирок алардын өнүгүү динамикасы чакан ишканаларга салыштырмалуу азыраак байкалган. 2010-жылдан 2015-жылга чейинки мезгилде өсүш болгону 46%ды түздү, бул операциялардын наркынын жогорулугу жана салыштырмалуу ийкемдүүлүгү азыраак сыяктуу структуралык чектөөлөрдүн бар экендигин көрсөтүп турат. 2016-жылдан 2019-жылга чейин бир аз ылдамдык (+40%) байкалган, бул ишкердик чөйрөсүнүн жакшыруучу жана мамлекет тарабынан орто бизнеске көңүл бурулгандыгы менен байланыштуу болсо керек. Кризистен кийинки мезгилде (2020–2023-жылдары) орто ишканалардын кирешелеринин өсүшү тездеди (+174%), бул алардын ишмеригинин диверсификациясы жөнүндө жана экономиканын өзгөрүлмө шарттарына ийгиликтүү көнүккөнүн күбөлөндүрүп турат.

Салыштырмалуу талдоо көрсөткөндөй, чакан ишканалар өздөрүнүн ийкемдүүлүгүнүн, инновацияларга жөндөмдүүлүгүнүн жана операциялык чыгымдардын төмөндүгүнүн эсебинен кирешенин өсүшүнүн жогорку темптерин көрсөтүп турат. Орто ишканалар жайыраак өнүгүүсүнө карабастан, өзгөчө өнөр жай секторунда жана инфраструктуралык долбоорлордо алардын таасири акырындык менен өсүп жаткан экономиканын туруктуулугунда негизги ролду ойнойт.

Инновациялык активдүүлүктүн төмөн деңгээлине карабастан, экономикада ЧОБнын ролу олуттуу бойдон калууда. 2023-жылы өлкөнүн ички дүң продукциясынын 40,5%ы чакан жана орто ишканалардын үлүшүнө туура келген, ушул эле учурда ЧОИ субъекттери тарабынан өндүрүлгөн дүң кошумча нарктын көлөмү 498,6 млрд сомду түздү. Бул экономикалык өсүштүн драйвери катары чакан жана орто ишкердиктин потенциалын баса көрсөтөт, ал инновациялардын өнүгүүсү аркылуу күчөтүлүшү мүмкүн.

6-таблица – КРга инвестициялардын агып кирүү динамикасы, млн АКШ доллары

	2010	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Субъекттердин саны, бирдиктер							
чакан ишканалар	11 338	14 520	16 199	16 302	16 252	16 587	19 245
орто ишканалар	823	769	779	717	798	788	928
жеке ишкерлер	244 950	401 658	411 405	418 763	429 985	442 507	459 191
дыйкан (фермердик) чарбалар	331 059	439 602	452 308	461 581	467 423	473 161	486 940
Дүң кошулган нарктын көлөмү, млн. сом	90 763,2	242 499,0	257 361,2	249 957,6	318 675,5	396 731,6	498 618,8
чакан ишканалар	16 325,0	38 987,7	41 627,0	48 984,3	69 218,9	91 272,8	116 944,8
орто ишканалар	11 538,6	23 515,9	23 065,3	21 121,7	34 730,9	54 220,0	75 024,0
жеке ишкерлер	37 420,9	141 228,8	151 890,4	132 721,5	156 252,6	185 412,1	238 456,5
дыйкан (фермердик) чарбалар	25 478,7	38 766,6	40 778,5	47 130,1	58 473,1	65 826,7	68 193,5
3.18-таблицанын уландысы							
ИДПдагы дүң кошумча нарктын көлөмүнүн салыштырма салмагы, пайыз менен	41,2	42,5	39,3	39,1	40,8	38,8	40,5
чакан ишканалар	7,4	6,8	6,4	7,7	8,8	8,9	9,5
орто ишканалар	5,2	4,1	3,5	3,3	4,5	5,3	6,1
жеке ишкерлер	17,0	24,8	23,2	20,7	20,0	18,1	19,4
дыйкан (фермердик) чарбалар	11,6	6,8	6,2	7,4	7,5	6,5	5,5
Түз чет өлкөлүк инвестициялардын келип түшүүсү, млн. АКШ долл.							
Бардыгы	162,2	222,9	280,2	152,5	174,8	230,3	263,8
чакан ишканалар	132,9	97,8	101,2	62,6	99,7	153,9	163,6
орто ишканалар	29,3	125,1	179,0	89,9	75,1	76,4	100,2

Булагы: КР Улутстаткому [www.stat.gov.kg]

Инновациялык активдүүлүктү стимулдаштырууда чакан жана орто ишканалар секторуна түз чет өлкөлүк инвестициялардын келип түшүү агымы да маанилүү ролду ойнойт. 2023-жылы чакан жана орто ишканаларга ПИИнин көлөмү 263,8 млн. АКШ долларын түздү, бул 2022-жылга салыштырмалуу 14,5%га көп. Инвестициялардын эң көп өсүшү орто ишканаларда (+31,2%) байкалган, ушул эле учурда чакан ишканалар өткөн жылга салыштырмалуу инвестицияларды 6,3%га көбүрөөк тартышкан. Негизги инвестициялык багыттар пайдалуу тоо-кенди казып алуу, кайра иштетүүчү өндүрүш, курулуш, соода, мейманкана бизнеси жана маалымат технологияларын камтыган.

Инвестициялардын олуттуу бөлүгү (94%) Бишкек шаарында, ошондой эле Ысык-Көл, Нарын, Чүй жана Жалал-Абад облустарында жайгашкан ишканалар тарабынан тартылган. Бул ресурстарды тартууда борбордук региондордун үстөмдүгүн жана перифериялык региондорду өнүктүрүү үчүн инвестицияларды бирдей бөлүштүрүү зарылдыгын көрсөтүп турат.

Ошентип, Кыргыз Республикасында чакан жана орто бизнестин инновациялык активдүүлүгү чектелген бойдон калууда, бирок алардын экономикадагы ролу мамлекеттик колдоону күчөтүү зарылдыгын белгилейт. Бул инновациялык инфраструктураны өнүктүрүүнү, каржылоого жетүүнү жөнөкөйлөтүү жана ишкерлердин арасында инновациялык маданиятты жогорулатууга багытталган билим берүү программаларын ишке киргизүүнү камтыйт. Комплекстүү чараларды иштетүү аркылуу гана чакан жана орто ишканалардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жана алардын эл аралык рынокторго интеграциялануу жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга болот.

Миграция. Эмгек миграциясы калктын кирешелеринин деңгээлине, ички суроо-талапка жана чакан жана орто бизнестин өнүктүрүүгө олуттуу таасирин тийгизүү менен Кыргыз Республикасынын экономикасын өнүктүрүүнүн

маанилүү компоненти болуп саналат. Чет өлкөдө иштеген эмгек мигранттарынын акча которуулары өлкөнүн экономикасына келип түшкөн негизги киреше булактарынын бири болуп саналат. 2023-жылы акча которуулардын көлөмү 2,7 миллиард АКШ долларын түздү, бул үй чарбаларынын жана бүтүндөй экономиканын финансылык туруктуулугун камсыз кылуу үчүн бул фактордун маанилүүлүгү тууралуу күбөлөндүрүп турат. 2010-жылдан 2023-жылга чейинки мезгил ичинде накталай акчанын келип түшүү динамикасынын талдоосу, глобалдуу экономикалык жана социалдык чакырыктар менен шартталган ылдыйлап төмөндөгөн айрым мезгилдерге карабастан, алардын көлөмүнүн туруктуу өсүшүн аныктоого мүмкүндүк берет.

Талдоо акча которууларды пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн эмгек мигранттарынын жана алардын үй-бүлө мүчөлөрүнүн финансылык сабаттуулугун жогорулатуу боюнча программаларды киргизүү зарыл экендигин көрсөтүп турат. Жеткиликтүү кредиттик продукттарды, билим берүү программаларын жана бизнести каржылоо үчүн платформаларын кошкондо, топтоо жана инвестициялоо механизмдерин өнүктүрүү маанилүү. Бул акча которууларды учурдагы керектөө каражаттарынан туруктуу экономикалык өсүштүн куралына айландырууга түрткү берет, ал чакан жана орто бизнести өнүктүрүүгө, калктын иш менен камсыздалышын көбөйтүүгө жана калктын жашоо деңгээлин жогорулатууга түрткү берет. Ошентип, келип түшкөн каражаттар өнүмдүү пайдаланылган шартта эмгек миграциясы Кыргыз Республикасынын экономикасын узак мөөнөттүү өнүктүрүүнүн дагы бир олуттуу фактору болуп калышы мүмкүн.

Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин баалоосу боюнча, кошулган нарк тарабынан бааланган ИДПдагы көлөмүндө экономиканын байкоого алынбаган (жашыруун жана формалдуу эмес) үлүшү 2021-жылы ИДПга карата 21%ды түзгөн жана 155 млрд сом өлчөмүндө түзүлгөн.

2022-жылы формалдуу эмес сектордо эркектердин 65,3% жана аялдардын 34,7% иштеген. Формалдуу эмес сектордо иштегендердин жарымы - 30-49 жаштагы адамдар, 31,9%ы - 15-29 жаштагы жаштар, 17,7%ы - 50-69 жаштагы адамдар жана 0,4%ы 70 жаштан жогорку курактагы адамдар. Формалдуу эмес сектордун басымдуу бөлүгү – 64,6% өлкөнүн айыл жеринде топтолгон, шаар жерине – 35,4% туура келет.

Көмүскө сектордун эң чоң масштабы кызмат көрсөтүү чөйрөсүнө (47,8%), айыл чарбасына - 20,5%, курулуш чөйрөсүндө 17,8% формалдуу эмес операциялар жүргүзүлөт, ал эми өнөр жайда - 13,9% туура келет. Формалдуу эмес сектордогу жумуш орундарынын 75,3%ы жеке негизде, калган 24,7%ы дыйкан (фермердик) чарбаларында түзүлөт.

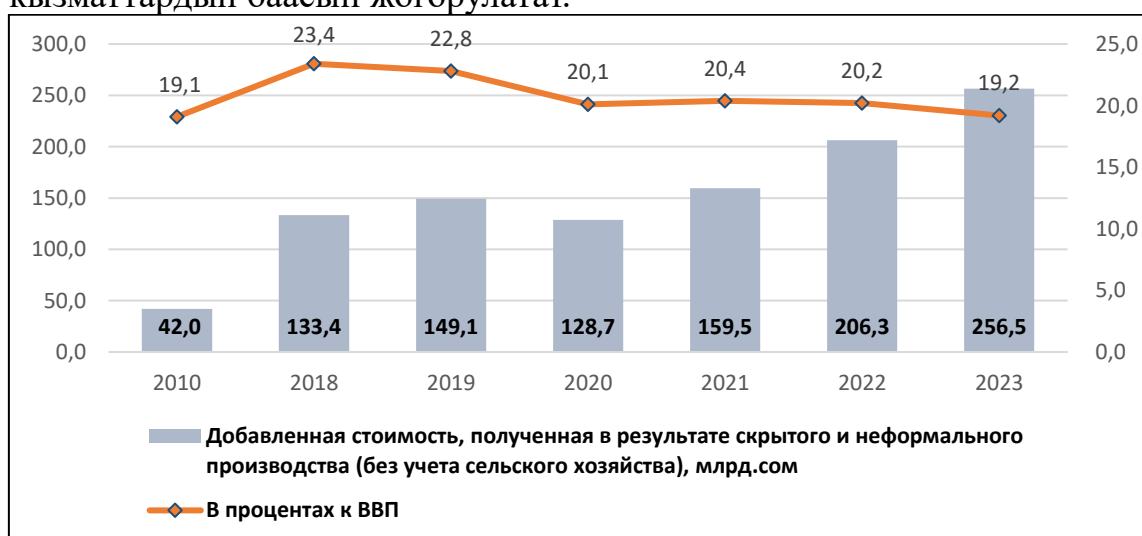
Жеке негизде расмий эмес жаңы түзүлгөн жумушчу орундардын эң ири үлүшү дүң жана чекене соодага (18,7%), автоунааларды жана мотоциклдерди оңдоого, андан кийин курулуш секторуна (14,4%) туура келет, аны менен дээрлик бирдей деңгээлде башка тейлөө иштерине (14,1%) туура келет,

экономикалык иштин башка түрлөрүнө - 10,6%, айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоого - 10,9% жана кайра иштетүү өнөр жайына - 9,8% туура келет.

Чакан жана орто ишкердик сектору өлкө экономикасынын маанилүү сектору болуп саналат. Көп жылдар бою чакан жана орто бизнестин үлүшү Кыргыз Республикасынын ИДПсынын 40%нан ашат. Ошол эле учурда бул үлүштүн динамикасы өсүшкө карата туруктуу тенденцияны көрсөтпөйт, бул көбүнчө төмөндөө трендине ээ экендигин көрсөтөт.

Кыргызстанда формалдуу эмес экономика экономиканын айрым секторлорунда – соода жана кызмат көрсөтүү чөйрөсүндө, курулуш, кайра иштетүү өндүрүшүндө, соода жана логистикада топтолгон. Өлкөдө формалдуу эмес экономикалык ишмердүүлүктүн басымдуу болушу, өзгөчө аталган секторлордо, эмгек рыногунун формалдуу эместиктин жогорку деңгээлине алып келди. Салык системасынын жана социалдык камсыздандыруунун татаал түзүмү формалдуу сектордун жана жеке ишкерлер секторунун, чакан ишканалардын, айрым тармактардын жана өз алдынча иштеген адамдардын ортосунда салыктык жүктүн бирдей эмес бөлүштүрүлүшүнө алып келди. Мамлекеттик саясаттын ушундай бурмаланышы жеңилдетилген шарттарды алган ишкерлерге өз ишинин реалдуу көлөмүн жашыруу менен жана салыктык жүгү кыйла жогору болгон формалдуу сектордун өнүгүшүнө тоскоол болуу менен расмий түрдө азыраак иштөөгө мүмкүндүк берет. [Акимов, О. Ю. *Малый и средний бизнес: эволюция понятий, рыночная среда, проблемы развития* [Текст]/ О. Ю. Акимов. - М.: Финансы и статистика, 2017. - 193 с].

Адилетсиз атаандаштык да көмүскө экономиканын жалпы көрүнүшү болуп саналат. Көмүскө компаниялар расмий катталган ишканалардын алдында артыкчылыкка ээ болушат, анткени алар салыктар жана жөнгө салуу сактоо боюнча боюнча чыгым тартышпайт. Бул таза атаандаштыкты начарлатат жана чакан жана орто бизнес үчүн товарлардын жана кызматтардын баасын жогорулатат.

7-сүрөт. Байкоого алынбаган экономиканын динамикасы
Булагы: КР Улутстаткому [www.stat.gov.kg]

КР Улутстаткомунун баалоосу боюнча, кошумча нарк тарабынан бааланган ИДПнын көлөмүндө байкоого алынбаган (жашыруун жана формалдуу эмес) экономиканын үлүшү 2023-жылы ИДПга карата 19,2%ды түздү жана 256,5 млрд сом өлчөмүндө түзүлдү.

2023-жылы экспорттук жеткирүүлөр 1 350,6 млн АКШ доллары өлчөмүндө түзүлдү жана 2010-жылга салыштырмалуу 2,9 эсеге өстү. Соода балансынын сальдосу терс болуп 5 691,2 млн доллар өлчөмүндө түзүлдү.

ЧОИ ишканаларынын продукциясы үчүн негизги экспорттук багыттар болуп Россия (626,8 млн. АКШ доллары), Өзбекстан (126,8 млн. АКШ доллары) жана Казакстан (32,2 млн. АКШ доллары) бойдон калууда, бул алардын КМШнын салттуу рынокторуна багытталгандыгын чагылдырат. Ошондой эле экспорттун олуттуу көлөмү БАЭге (98,3 млн. АКШ доллары), Түркияга (53,6 млн. АКШ доллары) жана Кытайга (19,6 млн. АКШ доллары) жөнөтүлүп турат.

КМШ өлкөлөрүнүн ЧИ – 77,3%, ОИ – 84%, ЖИ – 65% ичинен чакан ишканалардын экспортунун түзүмү 77,3%, биргелешкен ишканалардыкы – 84%, жеке ишкерлердики – 65% түзөт. КМШдан тышкаркы өлкөлөрдүн 55,5% дыйкан (фермер) чарбалары, (Иран 33,7% жана Кытай - 8,6%).

Негизги импорттолуучу товарларга эт жана тамак-аш азыктары, кара металлдардын прокаты, бензин, дизель майы жана буудай кирет. 2010-жылга салыштырмалуу импорттук жана экспорттук ишмердүүлүктүн жалпы көлөмүндө чакан жана орто ишкердиктин үлүшү төмөндөгөнүн көрсөтүп турат, бул чакан жана орто ишканалардын субъекттеринин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга, аларды жеткирүүнүн эл аралык чынжырларына интеграцияланышына жана экспорттук потенциалды өнүктүрүүгө багытталган мамлекеттик саясатты өркүндөтүү тууралуу күбөлөндүрүп турат.

ЧОИ секторун туруктуу өнүктүрүү экспорттук продукцияны андан ары диверсификациялоону, логистикалык инфраструктураны жакшыртууну жана заманбап технологияларды ишке киргизүүнү талап кылат.

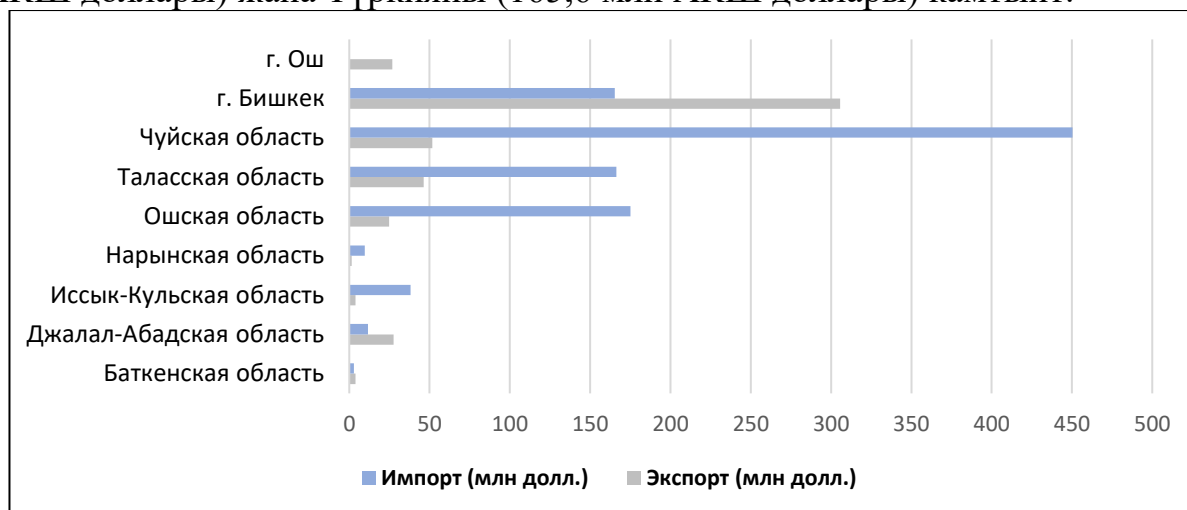
7-таблица. - ЧОИнин экспортко жана импортко катышуусунун негизги көрсөткүчтөрү

	2010	2011	2012	2015	2018	2019	2020	2021	2022	2023
ЭКСПОРТ										
ЧОИнин экспорттук наркы (млн АКШ долл.)	454,0	626,0	675,6	540,6	722,8	702,7	492,0	751,6	1 508,5	1 351
Экспорттун жалпы наркына ЧОИнин экспорту (%)	25,9	27,9	35,1	36,5	39,3	35,4	24,9	27,3	66,9	39,9
ЧОИнин экспортунун өсүшү (%)	5,6	37,9	7,9	16,2	17,9	(2,8)	(30,0)	52,8	101,1	(10,5)
ИМПОРТ										
ЧОИнин импорттук наркы (млн АКШ долл.)	2 047,6	2 578,5	3 215,7	2 524,1	3 397,8	3 266,3	2 023,6	3 162,4	6 454,3	7 042

Импорттун жалпы наркына ЧОИнин импорту (%)	63,5	60,5	57,7	60,8	64,2	65,5	54,4	56,7	65,8	56,3
ЧОИнин импорттунун өсүшү (%)	2,3	25,9	24,7	(17,3)	17,3	(3,9)	(38,0)	56,3	104,1	9,1

Булагы: КР Улутстаткому [www.stat.gov.kg]

ЧОИнин субъекттеринин импорттук активдүүлүгү да үстөмдүк кылуучу абалды сактап турат. 2020-жылы импорттун жалпы көлөмү 2023,6 млн АКШ долларын түздү, анын ичинен негизги бөлүгү Бишкек шаарына (1450,4 млн АКШ доллары) туура келет. Импорттун олуттуу көлөмү Чүй (166,3 млн. АКШ доллары) жана Ош (175 млн. АКШ доллары) облустарында, ошондой эле Ош шаарында (165,3 млн. АКШ доллары) катталган. Импорттун эң аз көлөмү Талас (2,8 млн. АКШ доллары) жана Нарын (4,2 млн. АКШ доллары) облустарында катталган. Негизги импорттоочу өлкөлөр Россияны (926,5 млн АКШ доллары), Казакстанды (373,5 млн АКШ доллары), Кытайды (724,9 млн АКШ доллары), Японияны (339,9 млн АКШ доллары), Германияны (165 млн АКШ доллары) жана Түркияны (165,6 млн АКШ доллары) камтыйт.

8-сүрөт. 2023-жылы чакан жана орто ишканалардын субъекттеринин экспорттук жана импорттук операцияларынын түзүмү

Булагы: КР Улутстаткому [www.stat.gov.kg]

Кыскача баяндамадан көрүнүп тургандай, чакан, орто жана жеке ишкердик сектору өлкөнүн экономикасына чоң салым кошот жана анын экономикалык жана социалдык-маданий өнүгүүсүнө чоң таасирин тийгизет. Ал эмгек рыногунун негизги курамдык бөлүгү болуп саналат, калктын жашоо деңгээлинин өзгөрүшүнө жана социалдык тепкичтин жеткиликтүү болушуна түздөн-түз таасирин тийгизет, мамлекеттик бюджетти түзөт, улуттук керектөөлөрдү тууралайт, өлкөнүн тышкы рынокторго чыгышына жана дүйнөлүк экономикага интеграцияланышына көмөктөшөт, өндүрүштүк процесстин (товарларды жана кызматтарды өндүрүү, алмашуу жана керектөө) катализатору болуп саналат. Экспортко багыт алуу, өзгөчө текстиль, айыл чарба жана тамак-аш өнөр жайларында маанилүү ролду ойноду.

Чакан жана орто ишкердик секторунун ишмердигинин натыйжалуулугун талдоо үчүн көп факторлуу моделди колдонуу анын иштешин чагылдыруучу

негизги экономикалык көрсөткүчтөрдүн ортосундагы өз ара байланыштарды комплекстүү изилдөө зарылчылыгы менен шартталган.

Көп факторлуу моделди иштетүүгө катышкан көрсөткүчтөрдүн системасын куруу үчүн төмөнкү белгилерди киргизебиз (3.21-таблица).

8-таблица. - Көп факторлуу моделдин көрсөткүчтөрү

	Белгилер	Көрсөткүчтүн аталышы
Натыйжалуу белги	Y	ЧОИде иштегендердин саны, миң адам
Фактордук белгилер	X1	Продукцияларды, товарларды, жумуштарды, ишканалардын кызматтарын сатуудан түшкөн киреше (дүң киреше), млн сом
	X2	ЧОИнин экспортко салымы, млн сом
	X3	ЧОИнин субъекттеринин саны, бирдик
	X4	ЧОИге түз чег элдик инвестициялардын келип түшүүсү (чыгуу агымын эсепке албаганда), млн сом

Корреляциялык талдоонун натыйжаларына сандык талдоо жүргүзүү менен X4 фактордук белгисинен тышкары, изилденүүчү көрсөткүчтөрдүн ортосунда тыгыз корреляциялык көз карандылык бар деп тыянак чыгарууга болот, бул тууралуу алардын маанилери 0,7206дан баштап 0,9977 чейинки чектерде вариациялануучу натыйжалуу белгилери менен фактордук белгилердин жупташтырылган корреляциясынын коэффициенттери күбөлөндүрүп турат. Натыйжалуу белгиси менен X4 корреляция коэффициентинин төмөндүгүнө карабастан бул фактордук белги төмөнкү себептер боюнча калтырылышы керек:

Ар бир фактордук белгиден натыйжалуу белгинин бир факторлуу регрессиялык моделдерин түзүүнүн натыйжалары боюнча өзүнчө аныкталды

$$Y = 372,972 + 0,00067 X1.$$

0,00067ге барабар болгон регрессия коэффициенти ишканалардын продукцияларын, товарларын, жумуштарын жана кызмат көрсөтүүлөрүн сатуудан түшкөн киреше 1 миллион сомго көбөйгөн учурда чакан жана орто ишкердик чөйрөсүндө иштеген калктын саны орто эсеп менен 0,00067 миң адамга көбөйөрүн билдирет

$$Y = 64,1836 + 0,00103 X3$$

0,00103 ге барабар болгон регрессия коэффициентинин мааниси ЧОИ субъектилеринин саны 1 бирдикке көбөйгөн учурда чакан жана орто ишкердик чөйрөсүндө иштеген калктын саны 0,00103 миң адамга көбөйөрү тууралуу күбөлөндүрөт.

ЧОИ субъекттеринин санынын трендик талдоосунун натыйжаларына сандык баа берүү 3-катардагы сызыктуу жана полиномиалдык моделдер, тиешелүүлүгүнө жараша 0,9978 жана 0,9975 детерминация коэффициенттерине ээ деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Полиномиалдык моделдин анын детерминация коэффициентинде туюндурулган жогорку тактыгына карабастан, эки ыкма тең маалыматтардын сыпатталышынын ишенимдүүлүгүнүн жана адекваттуулугунун жогорку деңгээлин көрсөтөт. Чакан жана орто ишкердикте (ЧОИ) иштеген адамдардын санынын тренд моделиндегидей эле, биз эсептөөнүн жана чечмелөөнүн жөнөкөйлүгүнө жараша сызыктуу моделди колдонобуз.

Мындан ары 5-таблицада болжолдоолорду иштеп чыгуу үчүн колдонулуучу бир катар көрсөткүчтөрдүн трендик талдоосунун жыйынды натыйжалары келтирилди.

9-таблица. - Трендик талдоонун жыйынды натыйжалары

Көрсөткүчтүн аталышы	Трендин теңдемеси	Болжолдоочу маанилер						
		2024	2025	2026	2027	2028	2029	2030
ЧОИ чөйрөсүндө иштеген адамдардын саны, миң адам	$y = 16,436x - 32680$	586,464	602,9	619,336	635,772	652,208	668,644	685,08
Ишканалардын продукциясын, товарларын, жумуштарын, кызматтарын сатуудан түшкөн кирешелер, млн.сом	$y = 49,3293x^3 - 295691x^2 + 592900000x - 400400000000$	435648,20	552085,40	692626,50	859578,80	1055250,00	1281946,00	1541976,00
ЧОИ субъекттеринин саны, бирдик	$y = 12095,5x + 257111$	426448	438543,5	450639	462734,5	474830	486925,5	499021

Чакан жана орто ишкердик (ЧОИ) секторунун ишмердүүлүгүн мүнөздөгөн бир катар негизги көрсөткүчтөр үчүн трендик моделдерин талдоосу андан ары стратегиялык пландаштыруу жана секторду колдоо боюнча чараларды иштеп чыгуу үчүн колдонулушу мүмкүн болгон маанилүү болжолдоочу маанилерди алууга мүмкүндүк берди.

Чакан жана орто ишкердик (ЧОИ) ишмердүүлүгүнүн негизги көрсөткүчтөрүнүн трендик талдоосунун негизинде түзүлгөн модель анын ар тараптуулугу жана ишенимдүү болжолдоолорду камсыздоо жөндөмдүүлүгү менен шартталган, ар кандай тармактарда кеңири колдонуу спектрине ээ. Колдонуунун негизги чөйрөлөрүнүн бири экономикалык болжолдоо болуп саналат, мында модель ЧОИ секторундагы кызматкерлердин санынын динамикасын эске алуу менен иш менен камсыз кылуу жаатында узак мөөнөттүү пландарды иштеп чыгууга мүмкүндүк берет. Бул мамлекеттик бийлик органдары жана иш берүүчүлөр үчүн иш менен камсыз кылуу программаларын иштеп чыгууда, ошондой эле продукцияны, товарларды, жумуштарды жана кызмат көрсөтүүлөрдү сатуудан түшкөн кирешенин күтүлүүдөгү өсүшүнүн негизинде салыктык келип түшүүлөрдү болжолдоо үчүн маанилүү.

«ИННОВАЦИЯЛЫК ЭКОНОМИКАНЫН КОНТЕКСТИНДЕ ИШКЕРЛИКТИ ӨНҮКТҮРҮҮ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ» деген төртүнчү болүмдө ишкердик иште мамлекеттик саясаттын мониторингинин жана баалоосунун жыйынтыктары жана инновациялык ишкердикти мамлекеттик колдоонун механизмдери берилди.

Кыргыз Республикасындагы ишкердик, атап айтканда, чакан жана орто бизнес, инновациялык активдүүлүктүн төмөн деңгээли менен мүнөздөлөт, бул финансылык ресурстарга, заманбап технологияларга жана квалификациялуу кадрларга жетүүнүн чектелиши менен шартталган. Мамлекеттик колдоону,

анын ичинде гранттык каржылоону жана салыктык жеңилдиктерди кошкондо, күчөтүү сектордун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жакшыртышы мүмкүн.

Ишкердикти санариптештирүү анын натыйжалуулугун жогорулатуунун маанилүү фактору болуп саналат. Электрондук документ жүгүртүүнү, онлайн платформаларды жана мамлекеттик кызматтарды ишке киргизүү административдик тоскоолдуктарды жана транзакциялык чыгымдарды төмөндөтүүгө көмөктөшөт. Бирок, борбордук жана перифериялык аймактардын ортосунда санариптештирүү деңгээлиндеги айырмачылыктар инфраструктураны өнүктүрүүгө жана санариптик сабаттуулукка үйрөтүүгө багытталган максаттуу программаларды талап кылат.

Институционалдык теорияны эске алуу менен бизнес-чөйрөнү өнүктүрүүнү андан ары коштоо жана чакан жана орто ишкердикти (ЧОИ) колдоонун эки негизги механизм кароо сунушталат.

- «Бирдиктүү терезе» концепциясын ишке киргизүү жолу менен мамлекеттик органдар менен ишкерлердин ортосунда өз ара аракеттенүү системасын реформалоону улантуу жана күчөтүү. Бул Түндүк системасы аркылуу бизнести каттоо, лицензиялоо жана салыктык башкаруу менен байланышкан бардык административдик процесстерди унификациялоону жана санариптештирүүнү болжолдойт.

- Адистештирилген институттарды, мисалы, Ишкердикти өнүктүрүү боюнча агенттик сыяктуу институттарды түзүүнү колдоо, максаттуу колдоо, анын ичинде билим берүү программалары, гранттар жана консультациялар чакан жана орто ишкердиктин продукциясынын өсүшүнө жана экспорттолуусуна көмөктөшөт. Кыргызстанда ушундай агенттиктердин ишке кириши ишкерлерди колдоого системалуу мамилени камсыз кылууга мүмкүндүк берет [*Официальный портал «Тундук». Отчёты о внедрении цифровых решений. Оценка качества ЖТТ и типичные ошибки [Электронный ресурс]. – Кирүү режими: www.minesonot.gov.kg*]

- Санариптик экосистемаларды ишке киргизүү, ЧОИ үчүн бирдиктүү онлайн платформа түзүү, ал каржылоо, билим берүү ресурстары, маркетинг куралдары жана мамлекеттик органдар менен өз ара аракеттенүү боюнча маалыматка жетүүнү камсыз кылат. Кыргызстанда ушундай платформаны ишке киргизүү административдик жол-жоболорду жөнөкөйлөтөт, убакыттык чыгымдарды кыскартат жана ишкерлердин керектүү ресурстарга жетүүсүн кеңейтет.

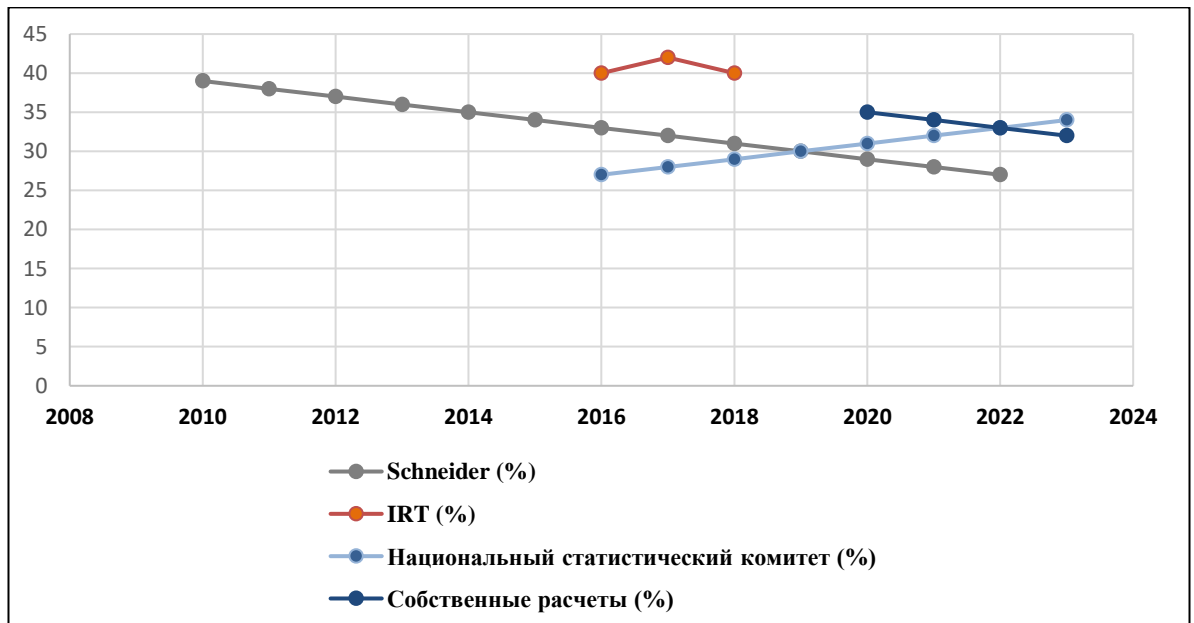
- Экспортко багытталган стратегияларды өнүктүрүү. Чакан жана орто ишкердикти (ЧОИ) эл аралык рынокторго интеграциялоо үчүн экспортту колдоо, анын ичинде продукцияны сертификациялоону субсидиялоо, эл аралык көргөзмөлөргө катышууну уюштуруу жана тышкы экономикалык байланыштарды түзүүгө жардам көрсөтүү стратегиясын иштеп чыгуу зарыл. Мамлекет улуттук өндүрүүчүлөрдү дүйнөлүк рынокко жылдыруу менен алектенген ЕБ өлкөлөрүндөгүдөй адистештирилген экспорттук агенттиктерди түзө алат.

- Чакан жана орто бизнести (ЧОБ) өнүктүрүү үчүн илимий базаны чыңдоо. ЧОБ тармагындагы тенденцияларды талдоо, алардын натыйжалуулугун жогорулатуу жана инновациялык чечимдерди ишке киргизүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу менен иштөөчү илимий изилдөө борборлорун түзүү маанилүү багыт болуп саналат. Бул бизнести өнүктүрүүнүн региондук стратегияларын иштеп чыгууну, керектөөчүлөрдүн суроо-талаптарын изилдөөнү жана жаңы рыноктук боштуктарды издөөнү камтышы мүмкүн.

- 53-слайдда өлкөдө ишкердикти өнүктүрүүнү стимулдаштыруу үчүн колдонуудагы ченемдик укуктук актыларга толуктоолорду киргизүү боюнча сунуштар өзүнчө берилген.

Колдонуудагы жөнгө салуучу механизмдер инновациялык активдүүлүктү жетиштүү стимулдаштырбайт. Экономиканы модернизациялоо үчүн стартаптарды жана технологиялык ишкердикти колдоого багытталган узак мөөнөттүү мамлекеттик программаны иштеп чыгуу зарыл. Мындай жол Кыргызстандын глобалдык инновациялык экономикага интеграцияланышын камсыз кылат жана санариптик трансформация процессин тездетет.

9-сүрөттү талдоо менен биз, ушул изилдөөнүн жыйынтыгы көмүскө экономиканын көбүрөөк пайызын көрсөткөнүн көрөбүз. Бул маани ИРТ тарабынан алынган натыйжаларга көбүрөөк жакын келет. Бул жыйынтыктын мааниси толук логикалуу, анткени ушул үч изилдөөнүн тең негизинде түз сурамжылоо ыкмасы колдонулат, ал Шнайдер жана Улуттук статистика комитети тарабынан колдонулуучу кыйыр ыкмаларга жана макроэкономикалык моделдөө ыкмаларына караганда бир топ жогору баа берет.

9-сүрөт. Кыргызстандагы көмүскө экономиканын динамикасы

Булагы: Улуттук статистика комитетинин жана эл аралык уюмдардын материалдарында [www.stst.gov.kg; www.worldbank.org]

Жүргүзүлгөн изилдөөдө бизнес-коомчулуктун жөнгө салуучу институттарга болгон ишениминин деңгээлине, жөнгө салуу чараларынын

таасирине, ошондой эле экономиканын көмүскө секторунун масштабына басым жасоо менен мамлекеттик жөнгө салуу саясатынын ишкердик ишке тийгизген таасирине ар тараптуу талдоо жүргүзүлгөн. Изилдөөнүн негизи болуп, алар мамлекеттик чаралардын таасиринин негизги аспектилерине карата өз бааларын жана пикирлерин билдиришкен чакан жана орто бизнестин өкүлдөрү ага катышкан сурамжылоо болду.

«Кыргыз Республикасында ишкердикке мамлекеттик колдоону жакшыртууга концептуалдык жолдор» деген бешинчи бөлүмдө мамлекеттик саясат узак мөөнөттүү стратегиялык максаттарга, анын ичинде административдик тоскоолдуктарды кыскартууга, финансылык ресурстардын жеткиликтүүлүгүн жогорулатууга жана чакан жана орто бизнестин туруктуу өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүүгө багытталышы керектиги аныкталды.

Ишкердик иштин натыйжалуулугунун негизги фактору болуп укуктук жана институционалдык чөйрөнү жакшыртуу саналат. Бөлүмдө ишкердик чөйрөнү өнүктүрүүнү коштогон ченемдик укуктук актыларга өзгөртүүлөрдү киргизүү боюнча сунуштар берилди (презентацияда таблица түрүндө берилген). Аймактык өзгөчөлүктөрдү эске алуу аймактардын ортосундагы теңсиздиктерди жоючу адистештирилген колдоо чараларын иштеп чыгууга мүмкүндүк берет, бул үчүн бизнес-чөйрөнү өнүктүрүүнү колдоонун жана чакан жана орто ишкердикти (ЧОИ) колдоонун институционалдык жана техникалык формалары жана механизмдери түзүлдү (презентацияда кеңири берилген). Чакан жана орто бизнес Кыргызстандын экономикасында ИДПга, жумуштуулукка жана инновацияларга чоң салым кошуу менен негизги ролду ойнойт. Аны андан ары өнүктүрүү, финансылык колдоону, рынокторго кирүүнү жакшыртууну, кадрлардын квалификациясын жогорулатууну жана ишкердик маданиятты өнүктүрүүнү камтыган комплекстүү ыкманы талап кылат.

Биринчиден, чакан жана орто ишкердикти (ЧОИ) мамлекеттик колдоо чараларынын натыйжалуулугуна мониторинг жана баалоо жүргүзүүнүн бирдиктүү системасын иштеп чыгуу жана киргизүү зарыл. Мындай система каржылоонун көлөмүн, жумуштуулук динамикасын, ИДПда салымды, экспорттун деңгээлин жана инновацияларды ишке киргизүү камтылган негизги көрсөткүчтөрдү чогултууну жана талдоону камтышы керек. Ал үчүн, биринчиден, мамлекеттик органдар да, аналитикалык борборлор да колдоо турган маалыматтарды чогултуунун бирдиктүү ыкмаларын иштеп чыгуу зарыл.

Экинчиден, санариптик инструменттерди колдонуу менен ишканалардын деңгээлинде маалыматтарды үзгүлтүксүз чогултууну камсыз кылуу зарыл. Мисалы, колдонуудагы «Түндүк» системасы менен байланышкан интеграцияланган платформаны түзүү статистикалык маалыматтарды, анын ичинде салык төлөмдөрү, кызматкерлердин саны жана өндүрүштүн көлөмү тууралуу маалыматтарды чогултууну автоматташтырууга мүмкүндүк берет. Бул ишкерлердин убакыттык чыгымдарын кыскартууга жана маалыматтардын тактыгын жогорулатууга мүмкүндүк берет.

Үчүнчүдөн, маанилүү багыт болуп ишкерлерге көз карандысыз изилдөөлөрдү жана сурамжылоолорду жүргүзүү саналат. Мындай изилдөөлөр Дүйнөлүк банк же БУУнун Өнүктүрүү программасы (ПРООН), ЖОЖдор сыяктуу эл аралык уюмдар менен өнөктөштүктө жүргүзүлүшү мүмкүн, бул учурдагы мамлекеттик колдоо чараларынын натыйжалуулугун көз карандысыз баалоону камсыз кылат. Мисалы, иш чөйрөсү жана административдик тоскоолдуктар жөнүндө жыл сайын жүргүзүлүүчү сурамжылоолор ишкерлер аларга туш болуучу негизги көйгөйлөрдү аныктоого жардам берет.

Мындан тышкары, чакан жана орто ишкердикти (ЧОИ) өнүктүрүүдө тобокелдиктерди аныктоо үчүн алдын ала эскертүүчү индикаторлор системасын ишке киргизүү сунушталды. Мындай көрсөткүчтөр сатуу көлөмүнүн азайышы, карыздын көбөйүшү же катталган ишканалардын санынын кыскарышы жөнүндө маалыматтарды камтышы мүмкүн. Бул система экономикалык кырдаалдын өзгөрүшүнө ыкчам көңүл бурууга жана мамлекеттик колдоо чараларын тууралоого мүмкүндүк берет.

Алар ишкерлерге, илимий борборлорго жана жалпы коомчулукка чакан жана орто бизнести өнүктүрүү тууралуу негизги маалыматтарга жетүүгө мүмкүндүк берүүчү жалпы отчеттуулук системаларын түзүү да абдан маанилүү болуп саналат. Отчетторду үзгүлтүксүз жарыялап чыгаруу, анын ичинде региондук деңгээлде чыгаруу, мамлекеттин иш-аракеттерине жана Кыргызстандын экономикалык өнүгүүсүнө ачык-айкындуулукту жана ишенимди жогорулатууга жардам берет, бул узак мөөнөттүү келечекте туруктуу өсүштү жана социалдык теңсиздикти төмөндөтүүнү камсыз кылат.

КОРУТУНДУ

Ишкердиктин олуттуу өнүгүүсүнүн теориялык жана практикалык негиздерин жана Кыргызстандын экономикасынын өнүгүшүнө чакан жана орто ишкердик (ЧОИ) сектордун тийгизген таасирин изилдөө процессинде төмөнкүдөй корутундулар алынды:

- Ишкердиктин теориялары тобокелдиктерди башкаруудан жана өндүрүштү уюштуруудан негизделген классикалык ыкмалардан тартып экономиканын, психологиянын, социологиянын жана экологиянын аспектилерин бириктирген заманбап дисциплиналар аралык концепцияларга чейин узак жолду басып өттү. Бул ишкердик феномендин татаалдыгын баса көрсөтөт жана жаңы аналитикалык ыкмалар жана жөнгө салуучу демилгелери үчүн келечектерди ачат.

- Ишкердик үчүн жагымдуу шарттарды түзүүдө мамлекеттик жөнгө салуу жана институционалдык колдоо негизги ролду ойнойт. Салыктык жеңилдиктер, процесстерди санариптештирүү, административдик тоскоолдуктарды кыскартуу жана инновациялык кластерлерди колдоо натыйжалуу инструмент катары таанылды, бирок алардын потенциалы көбүнчө коррупция жана ченемдик базанын алсыздыгы менен чектелет.

- Социалдык ченемдер жана салттар, анын ичинде коллективизм ишкердик чөйрөнүн чыңдалышына көмөктөшөт, бирок статус-квого багыт алгандыктан инновацияларга тоскоол болушу мүмкүн. Ишкердик активдүүлүктүн региондук теңсиз пропорциясы алыскы аймактарда бизнести стимулдаштырууга, анын ичинде инфраструктураны жана билим берүү программаларын өнүктүрүүгө жеке ыкмаларды талап кылат.

- Чакан жана орто ишкердик (ЧОИ) жумуш орундарын түзүү жана калктын кирешелерин көбөйтүү аркылуу экономикага олуттуу салым кошот, бирок каржылоого жетүүнүн чектүүлүгүнө, технологиялык модернизациянын төмөн деңгээлине жана инфраструктуралык көйгөйлөргө дуушар болушат, бул алардын өнүгүүсүн, өзгөчө азыраак өнүккөн региондордо тоскоолдук кылат.

- Санариптик технологияларды ишке киргизүү жана инновацияларды колдоо ишкердиктин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун маанилүү кыймылдаткычтары болуп саналат. Өзгөчө четки аймактарда гранттар, салыктык жеңилдиктер жана инновациялык кластерлерди түзүү сыяктуу инновацияларды стимулдаштыруучу мамлекеттик программалар керек.

- Институционалдык координациянын начардыгы жана ишкерлерди укуктук жактан коргоонун жетишсиздиги алардын потенциалын чектейт. Ченемдик укуктук базаны модернизациялоо, жөнгө салуучу жол-жоболордун ачыктыгын жогорулатуу жана туруктуу экономикалык өсүш үчүн шарттарды түзүү, анын ичинде менчиктик укуктарды коргоо жана сот системасын жакшыртуу талап кылынат.

- Өлкөнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн инфраструктураны өнүктүрүү, эл аралык рынокко чыгууну жакшыртуу жана түз чөт элдик инвестицияларды тартуу зарыл. Экономиканы диверсификациялоого жана жумушчу күчтүн квалификациясынын деңгээлин жогорулатууга багытталган региондорду колдоо программаларына өзгөчө көңүл буруу керек.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча төмөнкү практикалык сунуштар түзүлдү:

1. Изилдөө экономикалык, социалдык, институционалдык жана региондук аспектилерди бириктирет, бул ишкердиктин ар түрдүү табиятын жана анын мамлекеттик саясат менен өз ара аракеттенүүсүн камтууга мүмкүндүк берет.
2. Ишкердик чөйрөнү жөнгө салуу моделдерине жүргүзүлгөн талдоо Кыргыз Республикасынын экономикалык жана институционалдык контекстинин өзгөчөлүктөрүн эске алган механизмдерди иштеп чыгууга мүмкүндүк берет.

3. Кыргыз Республикасында чакан жана орто бизнестин өнүгүү эволюциясына жана динамикасына терең талдоо жүргүзүү биринчи жолу ишкердикке таасир этүүчү негизги факторлорду, анын ичинде административдик тоскоолдуктарды, санариптештирүүнү, инновациялык жана региондук өзгөчөлүктөрдү системалаштырууга мүмкүндүк берди.
4. Иш административдик тоскоолдуктарды кыскартуу жана мамлекет менен бизнестин ортосундагы өз ара аракеттенүүнүн айкындуулугун жогорулатуу үчүн негизги инструменттери катары жөнгө салуучу кум салынган идиштерди (песочницы) жана жөнгө салуучу таасирди баалоону колдонууну камтыйт.
5. Ишкердикти колдоого мамлекеттик институттардын кошкон салымына талдоо жүргүзүлдү, мамлекеттик колдоонун болгон программаларын реформалоо жана алардын кемчиликтерин жоюу үчүн колдонулушу мүмкүн.
6. Изилдөөнүн алкагында чакан жана орто бизнестин мамлекеттик колдоону жакшыртуу боюнча илимий негизделген сунуштар берилди, инновациялык активдүүлүктү стимулдаштыруу, региондордун инвестициялык жагымдуулугун жогорулатуу жана административдик процесстерди санариптештирүү боюнча чаралар сунушталды.
7. Аймактык дифференциациянын талдоосу ишкердиктин аймактык өзгөчөлүгүн, өсүштүн негизги багыттарын жана чектөөлөрдү аныктоого мүмкүндүк берди, бул бизге алыскы жана четки аймактарда ишкердикти өнүктүрүүгө багытталган мамлекеттик саясаттын максаттуу чараларын иштеп чыгууга мүмкүндүк берет.
8. Көп факторлуу талдоонун негизинде чакан жана орто бизнестин социалдык-экономикалык өнүгүүгө кошкон салымын жогорулатуу, анын ичинде каржылоого жетүүнү жакшыртуу, сатуу рынокторун кеңейтүү жана кошумча нарктын эл аралык чынжырларына интеграциялоого карата практикалык сунуштар иштелип чыкты.
9. Эң мыкты эл аралык тажрыйбаларды салыштырып талдоонун негизинде Кыргыз Республикасынын көнүктүрүлгөн өзгөчөлүктөрүн эске алган жана эл аралык тажрыйбаны жергиликтүү контекстке интеграциялоо үчүн улуттук экономиканын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн күчөтүүгө жөндөмдүү көнүктүрүлгөн чаралары сунушталды.
10. Изилдөө мамлекеттик башкарууга жана бизнес-процесстерге санариптик технологияларды ишке киргизүүнүн маанилүүлүгүн баса белгилейт, бул транзакциялык чыгымдарды кыскартууга жана жөнгө салуу чөйрөсүнүн ачыктыгын жогорулатууга көмөктөшөт.
11. Санариптештирүү жана инновациялык активдүүлүктүн ишкердикке тийгизген таасирин баалоо ишкердик чөйрөнү трансформациялоочу жана экономиканы туруктуу өнүгүүнү камсыз кылуучу фактор катары институционалдык жана технологиялык прогресстин маанилүүлүгүн аныктады.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. **Сейдахматова, С.З.** Основные аспекты государственной политики стимулирования развития предпринимательств [Текст] / Сейдахматова С.З., Кожошев А.О.// Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. - 2018.-2(21). – С.106-110.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=36273612>
2. **Сейдахматова, С.З.** Основные приоритеты экономической политики Кыргызской Республики [Текст] / Сейдахматова С.З., Насыров А.Т.// Проблемы управления (Минск). -2018.-№ 1 (67). – С.81-85.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=32734861>
3. **Сейдахматова, С.З.** К вопросу финансирования развития малого и среднего предпринимательства в КР [Текст] / Сейдахматова С.З., Омуралиева А.К.// Вопросы устойчивого развития общества. 2019. № 4. – С.78-83.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=47212401>
4. **Сейдахматова, С.З.** Инвестиции в развитие малого и среднего предпринимательства в КР [Текст] / Сейдахматова С.З., Омуралиева А.К.// Вопросы устойчивого развития общества. -2019.-№ 3. – С.64-69.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=47182357>
5. **Сейдахматова, С.З.** Экономическая безопасность Кыргызской Республики как основа обеспечения устойчивого роста [Текст] / Сейдахматова С.З., Кожошев А.О. Максутов Н.Б.// М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин кабарлары. -2019.-№ 1(46). – С.81-84.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45681512>
6. **Сейдахматова, С.З.** Развитие предпринимательства в КР в условиях совершенствования регуляторной политики [Текст] / Сейдахматова С.З., Есеналиева Б.Б.// Актуальные вопросы современной экономики. -2021.- № 4. – С. 259-267.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=45658905>
7. **Сейдахматова, С.З.** Источники и барьеры финансирования малого и среднего предпринимательства в КР [Текст] / Сейдахматова С.З., Омуралиева А.К.// Актуальные вопросы современной экономики. -2021.- №4. – С. 96-102.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=45658878>
8. **Сейдахматова, С.З.** Анализ состояния и развития малого и среднего предпринимательства в КР [Текст] / Сейдахматова С.З., Есеналиева Б.Б.// Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. -2022.-№ 2(37). – С. 256-260.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=49541527>
9. **Сейдахматова, С.З.** Обзор методики реализации анализа регулятивного воздействия нормативно-правовых актов на деятельность субъектов

предпринимательской деятельности в КР [Текст] / Сейдахматова С.З.// ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА. -2022.-№ 3. – С.132-135.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=49731604>

10. **Сейдахматова, С.З.** Развитие предпринимательской деятельности КР в условиях глобальных экономических вызовов [Текст] / Сейдахматова С.З.// Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. -2022.-№ 3-1(38). – С. 308-313. 7.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50385405>
11. **Сейдахматова, С.З.** Цифровая трансформация как фактор устойчивого развития бизнес экосистемы [Текст] / Сейдахматова С.З., Мамбетова М.М.// Вестник Академии государственного управления при Президенте Кыргызской Республики. -2023.-№ 31. – С. 191-197.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54083395>
12. **Salia Z. Seidahmatova.** Sustainable Development of the World Economy of the Future on the Basis of Digitalization: The 2030 Perspective [Текст] / Salia Z. Seidahmatova, Turdubek T. Japarov, Kometa T. Paytaeva// Challenges of the Modern Economy. Digital Technologies, Problems, and Focus Areas of the Sustainable Development of Country and Regions. – Pages 37-41.
<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58485377600&origin=recordpage>
13. **Salia Z. Seidahmatova.** Sectoral structure of small and medium enterprises in the Kyrgyz Republic: statistical review [Текст] / Salia Z. Seidahmatova, Esenalieva B.B.// Сегодня и завтра Российской экономики. -2023. -№ 118. – С. 180-189.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=67202509>
14. **Сейдахматова, С.З.** Тенденции экономического развития регионов Кыргызской Республики за период 2018 - 2022гг [Текст] / Сейдахматова С.З., Кожошев А.О.// М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин кабарлары. -2024. -№ 3(64). – С. 109-111.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=74480805>
15. **Сейдахматова, С.З.** Динамический анализ деятельности малых и средних предприятий Кыргызской Республики [Текст] / Сейдахматова С.З., Бектурганова А.А., Есенелиева Б.Б.// Актуальные вопросы современной экономики. -2024.-№2. – С.418-429.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=64900897>

РЕЗЮМЕ

08.00.05 - «Экономика жана эл чарбасын башкаруу» адистиги боюнча экономика илимдеринин докторунун окумуштуулук даражасын жактоого берилген «Мамлекеттин жөнгө салуу саясатынын шарттарында Кыргыз Республикасында ишкердикти өнүктүрүү (Кыргыз Республикасынын материалдары боюнча)» темасы боюнча
Салия Зоданбековна Сейдахматованын диссертациясына

Негизги сөздөр: Ишкердик, чакан жана орто бизнес, жөнгө салуу саясаты, институционалдык мамилелер, инвестициялар, салык саясаты, башкаруу моделдери, мамлекеттик колдоо, божомол, инновациялар, санариптештирүү, туруктуу өнүгүү.

Изилдөө объектиси. Кыргыз Республикасында ишкердик иштерди жана жөнгө салуу саясатын өнүктүрүүнүн негизги процесстери.

Изилдөө предмети болуп Кыргыз Республикасында ишкердик активдүүлүктү мамлекеттик жөнгө салуунун иштөөсүнүн өзгөчөлүктөрү жана факторлору жана өнүгүүсү, анын ичинде чакан жана орто бизнести өнүктүрүү саналат.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты Кыргыз Республикасында ишкердикти өнүктүрүүнү стимулдаштыруу үчүн жөнгө салуу саясатынын натыйжалуулугун системага салуу жана комплекстүү талдоодон, ошондой эле административдик тоскоолдуктарды төмөндөтүүгө, инновацияларды стимулдаштырууга жана ишкердик чөйрөнүн туруктуулугун камсыз кылууга багытталган жөнгө салуу саясатын калыптандыруу үчүн теориялык жана практикалык базаны түзүүдөн турат.

Изилдөө ыкмалары: талдоо жана синтез, жалпылоо, абстракциялоо, системалык талдоо, убакыт катарларын түзүү, статистикалык жыйындыларды топтоштуруу жана салыштыруу, экономикалык көрсөткүчтөрдүн динамикасын баалоо, корреляциялык жана регрессиондук талдоо, ранжирлөө, болжолдоо.

Алынган натыйжалардын илимий жаңычылдыгы Кыргыз Республикасынын заманбап экономикасынын шарттарында ишкердикти өнүктүрүүнү стимулдаштырууга жана туруктуу өсүштү камсыз кылууга багытталган мамлекеттик жөнгө салуу саясатынын механизмдерин талдоого жана иштеп чыгууга комплекстүү мамиле жасоодо жатат.

Алынган натыйжалар: диссертациянын негизги жоболору илимий-теориялык жана илимий-практикалык конференцияларда, семинарларда жана форумдарда көрсөтүлдү.

Колдонуу даражасы: учурдагы жөнгө салуу саясатынын жана трансформация процесстеринин шарттарында ишкердик чөйрөнү өнүктүрүү келечектерин баалоого мүмкүндүк берет.

Колдонуу чөйрөсү: Изилдөөнүн жыйынтыктары ар кайсы региондордун тармактык өзгөчөлүктөрүн жана социалдык-экономикалык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен ишкердикти колдоонун улуттук жана регионалдык стратегияларын иштеп чыгууда да колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Сейдахматовой Салии Зоданбековны на тему «Развитие предпринимательства в Кыргызской Республике в условиях регуляторной политики государства (на материалах Кыргызской Республики)», представленную на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.00.05 - экономика и управлением народным хозяйством.

Ключевые слова: Предпринимательство, малый и средний бизнес, регуляторная политика, институциональные подходы, инвестирование, налоговая политика, модели управления, государственная поддержка, прогноз, инновации, цифровизация, устойчивое развитие.

Объект исследования. Предпринимательская деятельность в и основные процессы развития регуляторной политики в Кыргызской Республике.

Предметом исследования являются особенности и факторы функционирования и развития государственного регулирования предпринимательской активности, включая развитие малого и среднего бизнеса в Кыргызской Республике.

Цель диссертационного исследования заключается в систематизации и комплексном анализе эффективности регуляторной политики для стимулирования развития предпринимательства в Кыргызской Республике, а также создание теоретической и практической базы для формирования регуляторной политики, направленной на снижение административных барьеров, стимулирование инноваций и обеспечение устойчивости предпринимательской среды.

Методы исследования: анализ и синтез, обобщение, абстрагирование, системный анализ, построение временных рядов, группировка и сравнение статистических совокупностей, оценка динамики экономических показателей, корреляционный и регрессионный анализ, ранжирование, прогнозирование

Научная новизна полученных результатов заключается в комплексном подходе к анализу и разработке механизмов государственной регуляторной политики, направленных на стимулирование развития предпринимательства и обеспечение устойчивого роста в условиях современной экономики Кыргызской Республики.

Полученные результаты: основные положения диссертации представлены на научно-теоретических и научно-практических конференциях, семинарах и форумах.

Степень использования: позволяет оценивать перспективы развития предпринимательской среды в условиях текущей регуляторной политики и трансформационных процессов

Область применения: Результаты исследования также могут быть применены в разработке национальных и региональных стратегий поддержки предпринимательства, учитывающих отраслевую специфику и социально-экономические особенности различных регионов.

RESUME

dissertation of Seidakhmatova Saliya Zodanbekovna on the topic "Development of entrepreneurship in the Kyrgyz Republic in the context of the regulatory policy of the state (on the materials of the Kyrgyz Republic)", submitted for the degree of Doctor of Economics in the specialty 08.00.05 - Economics and Management of the National Economy.

Keywords: Entrepreneurship, small and medium-sized businesses, regulatory policy, institutional approaches, investment, tax policy, management models, state support, forecast, innovation, digitalization, sustainable development.

Object of research. Entrepreneurial activity in and the main processes of regulatory policy development in the Kyrgyz Republic.

The subject of the research is the features and factors of the functioning and development of state regulation of entrepreneurial activity, including the development of small and medium-sized businesses in the Kyrgyz Republic.

The purpose of the dissertation research is to systematize and comprehensively analyze the effectiveness of regulatory policy to stimulate the development of entrepreneurship in the Kyrgyz Republic, as well as to create a theoretical and practical basis for the formation of regulatory policy aimed at reducing administrative barriers, stimulating innovation and ensuring the sustainability of the business environment.

Research methods: analysis and synthesis, generalization, abstraction, system analysis, construction of time series, grouping and comparison of statistical sets, assessment of the dynamics of economic indicators, correlation and regression analysis, ranking, forecasting

The scientific novelty of the results lies in the integrated approach to the analysis and development of mechanisms of state regulatory policy aimed at stimulating the development of entrepreneurship and ensuring sustainable growth in the modern economy of the Kyrgyz Republic.

Results: the main provisions of the thesis are presented at scientific-theoretical and scientific-practical conferences, seminars and forums.

Degree of use: allows you to assess the prospects for the development of the business environment in the context of current regulatory policy and transformation processes

Scope of application: The results of the study can also be applied in the development of national and regional strategies to support entrepreneurship, taking into account the sectoral specifics and socio-economic characteristics of different regions.